

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig

Läkaren Linné, kvinnorna och barnen

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén
Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt
Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig¹

När *Åbo Underrättelsers* läsare tisdagen den 5 januari 1858 öppnade tidningen kunde de på första sidan hitta rubriken ”En gammal veteran från finska kriget”. Under denna rubrik fick läsarna ta del av uppgifter som publicerats i den i Sverige utkommande *Swenska Tidningen* den 15 december året innan. Här berättades om den tidigare soldaten Johan Lintunen, från Nurmes socken i östra Finland, nu 80 år gammal.² Under soldatnamnet Roth deltog han som 19-åring i flera drabbningar i finska kriget och blev efter freden hemskickad för att klara sig bäst han kunde. Drabbad av sjukdom och arbetsoförmåga hade han blivit rotehjon och nu måste ”den åldrige kämpen under swält och nöd afwakta den sent öppnade grafwen”. Artikeln i *Swenska Tidningen* innehöll ett upprop till hjälpsamma läsare att bidra med pengar som skulle sändas vidare till Lintunen. Motsvarande referat publicerades i *Helsingfors Tidningar* den 9 januari, och här framhöll man att en insamlingslista i närmaste stad eller i Helsingfors hade gett ett lika gott resultat.

I båda tidningarna ifrågasattes det korrekta i att vända sig till Sverige för att samla in pengar till en gammal krigsveteran, även om man inte tvivlade på den svenska välviljan. Samtidigt ställdes i båda tidningarna frågan om det verkligen inte var möjligt att man i Finland 50 år efter kriget kunde ta hand om dessa några återstående veteraner och ”betala sin ära och sitt blod med ett ringa brödstycke”. *Åbo Underrättelser* frågade också läsarna om en veteran ”från det krig, hwars minnen historien och sången förenat sig att göra för oss finnar så dyrbara” skulle tvingas att från ett annat land få understöd för att klara av sina

-
1. Uppsatsen baserar sig på en avhandling pro gradu i Finlands historia godkänd vid Åbo universitet våren 2011: Britt-Marie Villstrand, *Veteraner i nationellt återbruk. Uppmärksammandet av veteranerna femtio år efter 1808–09 års krig*.
 2. Åldersangivelserna 19 år 1808 och 80 år 1858 synes inkorrekta, men är direkt tagna ur texten i *Åbo Underrättelser* 5.1.1858.

återstående dagar. Tidningen uppmanade också landets ståndspersoner att ”uppleta de åldriga qwarlefwrna” från kriget och att ge dem ett anständigt levebröd.³

Hade då dessa tidningsuppgifter någon effekt på intresset för veteranerna⁴, för insamlingen av uppgifter om deras antal och levnadsförhållanden? Svaret på denna fråga kunde vara ett enkelt ja, men mitt svar kommer dock att bli något mångordigare. Det intresse som väckts för veteranerna resulterade i att en hel del uppgifter om dem och deras i många fall fattiga levnadsförhållanden publicerades i tidningarna. Samtidigt fördes också en debatt om deras förhållanden. De publicerade tidningsuppgifterna kan delas in i tre olika grupper och jag kommer att ställa ett antal frågor inom dem. Den första gruppen utgörs av den debatt som fördes kring ansvarsfrågan. Var det staten, församlingen eller medborgarna som var ansvariga för att man visste så litet om veteranerna, hur många de var, var de fanns och hur de levde? Till denna grupp kan också föras kunskapen om veteranernas möjligheter att försörja sig och sina familjer efter krigsslutet. Den andra gruppen uppgifter omfattar den medelinsamling som genomfördes. Hur samlade man in pengar, hur väl lyckades insamlingen och hur fördelades de insamlade medlen? Den tredje gruppen utgörs av den uppgiftsinsamling som gjordes om enskilda veteraner och de berättelser som publicerades i tidningarna. Vad fick man veta om veteranerna och deras levnadsförhållanden, om deras deltagande i kriget och om deras liv efter kriget? När det gäller uppgifterna om veteranerna bör man komma ihåg att det är fråga om andrahandsinformation som de lokala kyrkoherdarna och länsmännen tagit fram, men dessa förväntades å andra sidan väl känna till sina områden. Det är tänkbart att uppgiftslämnarna försökt framställa de kvarvarande veteranernas levnadssituation som sämre än vad den verkligen var i syfte att få ett penningbidrag.⁵

3. *Åbo Underrättelser* 3.1.1858; *Helsingfors Tidningar* 9.1.1858.

4. Med termen veteraner avses i denna uppsats endast de veteraner som i kriget varit vanliga soldater, vanligen rotesoldater. Beträffande officerarnas levnadssituation och försörjningsmöjligheter efter kriget se t.ex. Kauko Wirilander, 'Suomen upseeriperheiden sijoittuminen vuoden 1809 jälkeiseen yhteiskuntaan', *Historiallinen Aikakauskirja* (1955), s. 104–115.

5. Ett exempel, utöver tidningsuppgifterna, som kan nämnas är Irma Sorvali, 'Suomen sodan muistelmat kirjuriin ja veteraanin yhteistyönä', *Historiallinen Aikakauskirja* 106 (2008:1), s. 91–97, där Sorvali behandlar de minnesanteckningar prosten Frans Oskar Durchman gjorde på basis av sina samtal med veteranen Mickel Hoff från Vassor by i Kvevlax socken.

Det är osannolikt att man skulle hitta uppgifter eller berättelser om veteranerna skrivna av veteranerna själva. Därför har tidningspressen och de publicerade berättelserna varit viktiga för den här undersökningen. Den första sökningen skedde genom en systematisk genomgång av *Åbo Underrättelser* för åren 1858 och 1859. Den fortsatta uppgiftssökningen har gjorts med hjälp av Historiska tidningsbiblioteket, d.v.s. den databas över i Finland utkomna tidningar (i digital form), som upprätthålls av Nationalbiblioteket.⁶ För de svenskspråkiga tidningarnas del visade sig sökordet ”veteran” fungera väl, medan sökordet ”krigsveteran” inte gav några användbara träffar. Sökordet ”sotavanhus” gav de flesta träffarna i det finskspråkiga tidningsmaterialet. För vissa län gav dessa sökord få uppgifter om veteranerna, varför jag för dessa län använde veteranernas namn som sökord. Detta gav mycket få resultat, vilket gjorde att jag drog slutsatsen att berättelser om dessa veteraner inte publicerats i tidningarna.

Tidningar, tidningsläsare och tidningarnas roll

För denna undersökning utgör tidningarna ett väsentligt källmaterial. Det är därför skäl att först granska tidningsutbudet i mitten av 1800-talet och också beskriva tidningsläsarna. Tidningar började utkomma mera regelbundet i Finland på 1810- och 1820-talen. En del tidningar var kortlivade medan andra hade en längre livslängd. Tidningarna hade sin förankring i universitetskretsar och tjänade den offentliga diskussionen medan nyhetsförmedlingen sköttes genom bl.a. kungörelser i kyrkorna. Efter Åbo brand 1827 flyttade universitetet till Helsingfors och med det tidningstraditionen. Den första tidningen som grundades i huvudstaden var *Helsingfors Tidningar*, och den var också den första att inrikta sig på nyhetsförmedling. *Åbo Tidningar* och *Åbo Underrättelser* fortsatte att utkomma, men fick en mera lokal prägel. Den första riksomfattande finskspråkiga tidningen anses vara *Suometar* som grundades 1847. Utöver dessa fanns ett antal tidningar, både svensk- och finskspråkiga, med närmast regional eller lokal spridning. Tidningsupplagorna började så småningom växa, och tidningarna hittade nya läsare. I början av 1850-talet var totalupplagan 5 200 för att år 1858 ha uppnått 15 900. En bidragande orsak till att upplagan ökade

6. Databasen finns på adressen <http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/main.html>. (6.3.2014)

var Krimkriget (1853–1856) och intresset bland allmänheten för nyheter därifrån. Också förbättrade kommunikationer, bättre tryckteknik och ökad folkbildning bidrog till ökningen.⁷

Vem läste då tidningar? Den bildade eliten hade tillgång till både inhemska och utländska böcker och tidskrifter. Det var vanligt att man diskuterade det man läst och också brevledes förmedlade uppgifter om intressant litteratur. Högläsning i hemmen var inte heller ovanligt. När folkskolorna blev vanligare från 1840-talet ökade kunskapen i läsning och också lusten att läsa och lära. Även sockenbiblioteken, som vid samma tid blev vanligare, bidrog till läslusten. Biblioteken hade både böcker och tidningar i sitt utbud. Det var inte heller ovanligt att flera hushåll delade på en prenumerationsavgift och på så sätt fick tillgång till en gemensam tidning. De ökande tidningsupplagorna kan delvis också förklaras med att befolkningen blev större. Allt fler läste tidningar, och dessa fick en allt större betydelse för kunskaps- och informations-spridningen.⁸

Tidningarna hade inte bara som uppgift att förmedla information, utan de bidrog också aktivt till att skapa debatt och opinion kring aktuella frågor. Genom tidningspressens medverkan kunde en bredare social förankring skapas då tidningsläsarnas uppmärksamhet riktades mot den aktuella frågan. Tidningarna blev vad forskaren Jonas Harvard kallar ”ett slags publik sambandscentral”. Genom att tidningarna gärna refererade till varandra fick information och debattinlägg en geografisk spridning och tidningarna deltog på detta sätt i en organiserad opinionsbildning och en medial mobilisering.⁹ Veteranerna kan sägas ha varit föremål för en organiserad opinionsbildning genom att de efterfrågade uppgifterna om dem vanligen publicerades i mer än en tidning. Oftast hänvisade man också till i vilken tidning uppgifterna

7. Hannu Nieminen, *Kansa seisoit loitompana* (Tampere 2006), s. 101–109; Clas Zilliacus & Henrik Knif, *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningsskede i Finland*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 526 (Helsingfors 1985), s. 249–250, 262.

8. Päiviö Tommila & Raimo Salokangas, *Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historia* (Helsinki 1998), s. 77–79; Ilkka Mäkinen, ”Nödvändighet av LainaKirjasto”. *Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 668 (Helsinki 1997), s. 361–364.

9. Jonas Harvard, ’Medial mobilisering. Opinionsstormen och representationsreformen’, Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem*, Mediehistoriskt arkiv 16 (Stockholm 2010), s. 102–109.

tidigare ingått. På motsvarande sätt kunde även uppgifter om medelinsamlingen publiceras i flera tidningar.¹⁰

Tidigare forskning

Varje krig har sina veteraner, och varje samhälle tar hand om sina veteraner på sitt eget sätt. Hur detta sker avspeglar det aktuella samhällets syn på veteranerna och deras betydelse för samhällets överlevnad och utveckling. Inställningen till veteranerna har också förändrats över tid. I modern tid har man blivit mera medveten om behovet av att återanpassa de från kriget hemvändande veteranerna till ett liv i fred. Så har det dock inte alltid varit. Ett exempel på detta är veteranerna från Förenta Staternas frihetskrig 1776. Det räckte ända till 1834 innan kongressen stiftade en lag som gav veteranerna rätt till pension, förutsatt att de kunde visa att de hade deltagit i kriget i minst sex månader.¹¹

Övergången från krig till fred ställer varje samhälle inför stora utmaningar. Produktionsanläggningarnas anpassning till fred, återuppbyggnaden av bostäder och infrastruktur och skapandet av arbetsplatser kan nämnas som exempel. De hemförlovade veteranernas anpassning till ett liv efter kriget kan omfatta t.ex. belöningar i form av jord, pengar och ära, anskaffande av bostäder eller arbete. I Finland finns en del forskning kring denna återanpassning av veteraner efter kriget under 1900-talen, men gällande äldre tider finns inte mycket.¹²

Veteranerna från finska kriget 1808–09 har varit i fokus främst inom den forskning som tillkom inför märkesåret 2009. Också sedan tidigare finns en del forskning kring veteranerna. Olav Panelius publicerade 1985 en uppsats om veteraner och soldatänkor från kriget. Han koncentrerar sig på de veteraner som fanns i Borgå socken och hur deras liv gestaltade sig efter kriget. Mikael Korhonen har i en artikel

10. En databas sammanställd på basis av understödskommitténs i Åbo årliga redovisningar av utbetalade understöd finns hos författaren. I denna databas ingår också uppgifter om i vilka tidningar berättelserna om de enskilda veteranerna har publicerats.

11. Gary B. Nash, *The Unknown American Revolution: The Unruly Birth of Democracy and the Struggle to Create America* (New York 2005), s. 443.

12. Petri Karonen, 'Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa', Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota oli ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Historiallinen Arkisto 124, Suomen Historiallinen Seura (Helsinki 2006), s. 12. Se även Niels Bo Poulsen, 'Veteran-begrebet og veteranens samfundsmæssige rolle gennem tidene', *Militært Tidsskrift* 138 (2009:1) s. 83–96 samt där anförd litteratur.

behandlat soldaternas placering efter kriget med fokus på Bromarf och Tenala. Pia Asp (f. Varstala) har i sin avhandling pro gradu behandlat veteranernas sociala anpassningsprocesser med Nykarleby socken som fallstudie. Maija-Liisa Laamanen har i sin avhandling gjort en kvantitativ analys av den penninginsamling som gjordes för veteranerna. Hon beskriver bl.a. veteranernas åldersstruktur, var de var bosatta och hur många som fick pension. Analysen omfattar endast de uppgifter om veteranerna som publicerades i *Suomen Julkisia Sanomia*, vilket innebär att analysen inbegriper 302 veteraner.¹³

Vad beträffar den forskning som publicerats i anslutning till märkesåret kan några verk nämnas här. Max Engman gav 2009 ut en bok som behandlar freden 1809, utvecklingen i det autonoma Finland och hur det svenska arvet levde kvar en lång tid. Engman berör också minnet av det finska kriget liksom veteranerna. Samma år var Engman redaktör för en antologi i vilken författarna granskar hur finska kriget tett sig i eftervärldens ögon och hur det har använts i den historiska och politiska argumentationen. I boken behandlas bl.a. monument som på olika platser rests till minnet av krigshändelserna samt debatter om och firande av jubileer med anledning av krigshändelserna. Särskilt kan nämnas Engmans uppsats om 1808 års män och hur en nationell tolkning av deras betydelse fötts.¹⁴ Nils Erik Forsgård behandlar i sin bok *September 1809* i korthet några veteranöden. Gemensamt för dessa personer är att de alla deltog i slaget vid Jutas.¹⁵ Omkring sekelskiftet 1900 samlade man på landsbygden in berättelser, som återberättats i muntlig tradition, om bl.a. kriget 1808–09. Berättelserna handlar om hur kriget påverkade människorna i lokalsamhället. Johanna Wass-

-
13. Olav Panelius, 'Veteraner och soldatänkor från finska kriget 1808–1809', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 60, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 521 (Helsingfors 1985); Pia Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken efter kriget 1808–09. En fallstudie av yrkesmässig omplacering bland avskedade soldater och familjebildning under 1810-talet*, avhandling pro gradu i nordisk historia vid Åbo Akademi 2007; Mikael Korhonen, 'Soldaternas placering i samhället efter kriget 1808–09', Bidrag till Bromarfs och Tenala socknars historia, *Skärgård* 4 (1981:1) s. 32–38; Marja-Liisa Laamanen, *Suomen sodan veteraanit ja veteraani-innostus 1800-luvun puolivälissä*, Suomen historian pro gradu-tutkielma, Helsingin yliopisto 1989.
 14. Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009); Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–09 och dess följder i eftervärldens ögon*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 719 (Helsingfors 2009).
 15. Nils Erik Forsgård, *September 1809* (Helsingfors 2008).

holm och Camilla Asplund Ingemark har sammanställt och kommenterat berättelserna.¹⁶

Johan Ludvig Runebergs dikt ”Fänrikens marknadsminne” hade stor betydelse för intresset för veteranerna både i Finland och i Sverige. Kauko Kyyrö har gjort en omfattande analys av dikten, och Johan Wrede har gett ut en bok om diktverket *Fänrik Ståls sägner*, där dikten även ingår, i vilket han redogör för diktverkets bakgrund, tillkomst, publicering och mottagande. Intresset för veteranerna i Sverige utgående från Runebergs diktning har undersökts av Ernst Brydolf.¹⁷

* * *

I det följande besvarar jag inledningsvis de ovan ställda frågorna om vem som bar ansvaret för veteranernas situation, om deras försörjningsmöjligheter samt om medelinsamlingen och om hur medlen användes. Därefter granskar jag den bild av veteranerna som skapades genom de publicerade berättelserna och hur veteranernas roll som symboler lyfts fram. Avslutningsvis diskuterar jag huruvida uppmärksammandet av veteranerna kan ses som ett inslag i det samtidigt pågående nationsbygget och jämför det med andra tidigare eller samtida medelinsamlingar som också gavs nationella förtecken.

Ansvarsfrågan och försörjningsmöjligheterna

I tidningarna diskuterades vem som var ansvarig för att veteranernas situation var sådan den var. Staten, församlingarna och medborgarna utpekades. Statens ansvar utgjordes främst av de pensioner som beviljades och betalades ut via krigsmanshuskassan. Alla veteraner hade dock inte beviljats pension, och den pension som utbetalades femtio år efter kriget hade heller inte inflationsjusterats. Köpkraften var långt ifrån den samma som när pensionen beviljades. Församlingarna kom in i bilden främst genom fattigvården. Enligt gällande lagstiftning var det i första hand barnen eller andra nära anhöriga som skulle ta hand om de fattiga. I sista hand, om ingen annan möjlighet fanns, skulle försam-

16. Camilla Asplund Ingemark & Johanna Wassholm, *Historiska sägner om 1808–09 års krig*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 728 (Helsingfors 2009).

17. Kauko Kyyrö, *Runebergin runo Vänrikin markkinamuisto*, Turun yliopiston sarja B osa 74 (Turku 1960); Johan Wrede, *Jag såg ett folk... Runeberg, Fänrik Stål och nationen* (Helsingfors 1988); Ernst Brydolf, *Sverige och Runeberg 1848–1863*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 415 (Helsingfors 1966).

lingens fattigvård träda till. Den fattige kunde bli rotehjon eller få ett litet understöd. För många var det en skam att vara tvungen att vända sig till fattigvården. Medborgarnas ansvar gällde främst välgörenhet, d.v.s. att genom t.ex. allmosor eller understöd hjälpa de fattiga. Man skulle känna sin plikt och hjälpa dem som offrat sig för fosterlandet.¹⁸

Hur såg då framtidsutsikterna ut för de veteraner som återvände till sina hemtrakter efter kriget? Vilka försörjningsmöjligheter fanns det i ett samhälle där uppfattningen om de sociala förpliktelseerna var en annan än i dag?

Kejsar Alexander I utfärdade i mars 1810 ett manifest som reglerade den indelta arméns fortsatta öden. Manifestet garanterade officerare och underofficerare deras tidigare rättigheter. De indelta soldaterna däremot förlorade rätten till sina soldattorp. Manifestet stadgade också att indelningsverket¹⁹ skulle sättas på vakans, vilket betydde att armén skingrades. Redan innan manifestet offentliggjordes hade regeringskanseljen fattat beslut om att soldaterna skulle överlämna sina torp till roteböndernas disposition under våren 1810. Denna bestämmelse upprepades i juni samma år. I det senare beslutet uppmanades de tidigare rotesoldaterna att skaffa sig varaktig anställning eller annan utkomst för sitt uppehälle.²⁰ Manifestet försatte de tidigare rotesoldaterna i en besvärlig situation. Att vara rotesoldat hade ju varit ett sätt att skaffa sig försörjning. De var nu tvungna att skaffa sig och sina familjer (det var mera regel än undantag att rotesoldaten var gift och hade flera barn) utkomst som skulle ge dem det dagliga uppehållet. Utan denna bärgning kunde de uppfattas som lösdrivare och utan laga skydd, vilket vid denna tid var straffbart.²¹

Många av de soldater som återvände från kriget hade goda möjligheter att skaffa sig arbete. Deras medelålder var 30–40 år, och eftersom det var fråga om personer som valts ut att bli soldater och som var fysiskt och psykiskt starka, var de konkurrenskraftiga på arbets-

18. Britt-Marie Villstrand, 'De synliggjorda – veteranerna och femtioårsminnet av kriget', Joachim Mickwitz (red.), *Havet, minnet, slaget. Kriget 1808–09* (Kimito 2009), s. 109–110.

19. För en närmare beskrivning av indelningsverket och rotesystemet se Jari Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa*, Historiallisia tutkimuksia 157 (Helsinki 1990).

20. Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas*, s. 40.

21. Se närmare Panu Pulma, 'Vaivaisten valtakunta', Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka & Kyösti Urponen, *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* (Helsinki 1994).

marknaden. Största delen av de hemvändande kom från landsbygden, och det var också här de flesta hittade sina fortsatta utkomstmöjligheter, antingen inom jordbruket eller genom t.ex. hantverk. Krigsskador kunde dock göra att arbetsförmågan var nedsatt.²²

En del av de berättelser som publicerades i tidningarna gav uppgifter om veteranernas liv efter kriget. En del av soldaterna blev kvar i Sverige och fortsatte sin tjänstgöring i den svenska armén.²³ En del anslöt sig till något av de tre värvade regementen som bildades 1812 i Finland.²⁴ En kanske mera ofrivillig militärtjänstgöring mötte Matts Mattsson Panter från Solf. Enligt uppgift deltog han som rotesoldat i endast en batalj vid Kuopio, där han blev tillfångatagen och förd till S:t Petersburg. Där rekryterades han till den ryska armén och kunde först efter sex års tjänstgöring återvända till hemorten.²⁵

Många återvändande blev torpare, men om det var på de tidigare soldattorpen eller på andra torp är inte helt klart. Detta beror åtminstone delvis på att de i församlingarnas kommunionböcker upptas som torpare, men vanligen utan noggrannare uppgifter om det var på det tidigare soldattorpet eller på ett annat torp. Torpkontrakten gjordes vanligen endast muntligt och antecknades sällan i tingsprotokollen. Detta gällde speciellt om den nye torparen var en sedan tidigare känd man i lokalsamhället. En del av de hemvändande kallas endast ”tidigare soldat” alternativt ”före detta soldat”, och detta ger ingen information om utkomstmöjligheter. Jari Niemelä menar i sin undersökning av de indelta soldaterna i Satakunta att benämningen torpare var vanlig då det var fråga om unga och i kriget oskadade personer som odlade ett relativt stort jordområde. Benämningen tidigare soldat användes däremot då det gällde äldre och delvis arbetsoförmögna soldater som odlade endast små klena tegar. Benämningen på de tidigare soldaterna kan ha att göra med hur de uppfattades i lokalsamhället, i stället för att syfta på hur de livnärde sig. Undersökningar av de hem-

22. Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas*, s. 160–161; Panelius, ’Veteraner och soldatänkor från finska kriget 1808–1809’, s. 98.

23. För en närmare beskrivning av finska soldaters fortsatta tjänstgöring i den svenska armén se t.ex. Lars Ericson Wolke, ’Bodelning mellan bröder. Uppdelning av den svenska och finska militären efter Fredrikshamnfreden i september 1809’, *Historisk Tidskrift för Finland* 89 (2005:4), s. 439–472.

24. Se närmare Pentti Virrankoski, *Suomen historia I*, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Toimituksia 846 (Helsinki 2001), s. 418–419.

25. *Åbo Underrättelser* 2.11.1858.

vändande soldaternas situation i Nykarleby och Tenala-Bromarf stöder denna tolkning.²⁶

Att livnära sig på hantverk var heller inte ovanligt. En del av veteranerna kunde sannolikt livnära sig på samma hantverk som före kriget. I de publicerade berättelserna ingick uppgifter om detta. Ett exempel är Gustaf Ahl från Pyhäjärvi, som både före och efter kriget var skomakare.²⁷

En annan möjlighet att få en utkomst var pension. Kejsar Alexander hade i sitt manifest i mars 1810 utlovat pensionsförmåner för de rotesoldater som fått pension under svenska tiden. Dessa sköttes av en krigsmanshuskassa²⁸. I Finland betalade krigsmanshuskassan ut pensioner som beviljats rotesoldater under svenska tiden. I den mån det fanns medel kunde pensioner även betalas åt soldater som deltagit i finska kriget. Pensionsmottagarna indelades i två grupper. Till den ena gruppen hörde alla korpraler och sådana soldater som blivit svårt sårade samt soldater som tjänat i minst 35 år. Deras pension var 10 silverrubel per år. Till den andra gruppen hörde alla rotesoldater, och åt dem kunde en mindre pension eller $6 \frac{2}{3}$ silverrubel utbetalas. Pension betalades först åt äldre och sårade soldater och sedan åt yngre, i den utsträckning kassans tillgångar tillät detta.²⁹ En fond för nya pensioner omnämndes också i kejsarens manifest. Först i mars 1812 gjorde regeringskanseljen sitt förslag om fördelningsgrunderna. Enligt detta indelades pensionsmottagarna i fem klasser. De tre första var reserverade för officers-, militärtjänstemäns- och underofficers-änkor. Till den fjärde klassen hörde gamla korpraler och sårade soldater som beviljades en pension om 10 rubel silver i året. Den femte klassen upptog soldatänkor och deras barn. För dem var pensionen 8 silverrubel. Genom dödsfall blev pensioner ”lediga” och kunde ges åt sådana som tidigare blivit utan.

26. Niemelä, *Tuntemation ruotusotilas*, s. 162–165; Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken efter kriget 1808–09*, s. 55–62; Korhonen, ’Soldaternas placering i samhället efter kriget 1808–09’, s. 32–38.

27. *Åbo Underrättelser* 17.8.1858.

28. På 1640-talet inrättades Vadstena krigsmanshuskassa, som hade till uppgift att ta hand om krigsinvalider, men också att betala ut små pensioner till officerare och soldater. Se närmare Lars Ericson (Wolke), *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 2002), s. 191–194.

29. Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas*, s. 158–159.

Varje soldat och soldatänka som ansåg sig berättigad till pension skulle lämna in en ansökan. Kontrollen av de sökande var noggrann. Förutom tjänstgöringstiden påverkades bedömningen även av den sökandes familjeförhållanden. Det var lättare att få pension om det fanns många minderåriga barn i familjen. Också soldatens levnadssätt efter kriget påverkade beslutet. Soldaten skulle leva ett ordentligt och sedligt liv. En dom för t.ex. fylleri kunde leda till ett negativt beslut. Till ansökan skulle fogas ett intyg från hemförsamlingens kyrkoherde med alla nödvändiga uppgifter. Pensionerna var små och räckte inte till för att täcka levnadskostnaderna. Olav Panelius har gjort en intressant prisjämförelse. För sin pension kunde en soldat år 1812 köpa t.ex. en tunna råg eller en tunna saltströmming. En jämförelse med andras löner visade att pensionen motsvarade en månads drängdagsverke.³⁰

För att söka pension krävdes att den sökande hade kvar sitt avskedspass från armén. Av berättelserna framgår att alla inte hade kvar dessa avskedspass och ibland också varför dessa förkommit. I en del fall rör det sig om direkt slarv eller egen vårdslöshet, men det kunde också finnas andra orsaker. Karl Flink från Ylistaro hade deltagit i flera strider och sårats i benet. Han hade också tillfångatagits av ryssarna i Ijo. Han hade genom en brand förlorat alla sina papper och kunde alltså inte söka pension.³¹ Anders Henrik Wargelin från Ylihärmä var själv orsak till att han inte fick pension. Om honom berättas nämligen att han på en resa till Kaskö tappat bort sitt avskedspass.³²

Den allra sista utvägen, när det inte längre fanns några andra försörjningsmöjligheter, var att vända sig till församlingens fattigkassa. På 1830-talet inleddes ett lagberedningsarbete som år 1852 resulterade i en fattigvårdsförordning. Samma år förnyades också lagstiftningen gällande laga skydd och tjänstetvång. En person utan laga skydd kunde betraktas som lösdrivare och därmed dömas till tvångsarbete. Församlingarna kunde som deras förmyndare ge laga skydd åt fattiga understödstagare.³³

Vem kunde då bli delaktig av församlingens fattigvård? Fattigvårdsförordningen ger en noggrann klassificering i fem klasser av vårdbe-

30. Panelius, 'Veteraner och soldatänkor från finska kriget 1808–09', s. 91–92.

31. *Vasabladet* 18.12.1858.

32. *Åbo Underrättelser* 6.8.1858.

33. Pulma, 'Vaivaisten valtakunta', s. 61.

hövande.³⁴ Veteranerna kan man föra till klass två och tre, d.v.s. personer som av ålder, sjukdom eller kroppsskador var antingen helt och hållet oförmögna att bidra till sin egen försörjning eller som endast hade en begränsad arbetsförmåga. De vanliga s.k. vårdformerna var inackordering hos privatpersoner, vilket skedde genom auktionering till lägstbjudande, eller att den vårdbehövande flyttade till fattighuset ifall det fanns ett sådant i socknen. De som hade en viss arbetsförmåga blev vanligen rotehjon, d.v.s. de skulle försörjas av en fattigrote. Detta innebar vanligen att rotehjonet flyttade runt mellan de gårdar som ingick i fattigroten och deltog i mån av möjlighet i gårdens arbete.

I berättelserna om veteranerna förekom många omnämningen om att de var fattiga, utfattiga, rotehjon eller motsvarande. Från Storkyro rapporterades 1858 om totalt 14 veteraner. Endast en av dessa levde under goda förhållanden medan tio veteraner omnämndes som fattiga eller rotehjon. Så berättades t.ex. om Anders Rask att han försörjt sig som skraddare, men att han nu hade så svaga ögon att han inte längre kunde arbeta. Om Johan Malm berättades att han ”under de sednaste tio åren underhållits på fattigrota”.³⁵ Ett annat exempel från samma år kan tas från Närpes. Här levde totalt nio veteraner, och av dem underhölls sex av fattigkassan.³⁶ Det fanns också andra, dock ovanliga, sätt att sköta veteranernas försörjning. Kyrkoherden i Janakkala meddelade i korthet i tidningspressen att det i socknen fanns två veteraner och att församlingens ”herrassäty”³⁷ hade förbundit sig att sörja för dessa veteraner så länge de levde.³⁸

De hemvändande soldaterna ställdes alltså inför uppgiften att skaffa sig och sin familj ett levebröd och en skälig inkomst. Även de som fick pension måste hitta möjligheter att dryga ut den på lämpligt sätt. Vartefter åren gick och veteranerna blev äldre och mindre arbetsföra försämrades deras möjligheter till arbete. Om man inte längre klarade av att arbeta eller sköta sitt torp måste antingen familjemedlemmar eller fattigvården träda till. På 1850-talet var de veteraner som fortfarande var i livet ålderstigna och i många fall mer eller mindre orkes-

34. För en noggrannare genomgång av klassificeringen se Johan Wilhelm Rosenberg, *Om fattigdomen och allmänna fattigvården i Finland* (Helsingfors 1858).

35. *Vasabladet* 18.12.1858.

36. *Suomen Julkisia Sanomia* 14.10.1858, 21.10.1858 och 25.10.1858.

37. ”Herrassäty” motsvarar de ståndspersoner som fanns i församlingen.

38. *Hämäläinen* 18.10.1858.

lösa. För en del veteraner blev det aktuellt att ansöka om pension ifall detta inte gjorts tidigare.

August Schauman gav i sina memoarer en initierad ögonvittnes-skildring av hur verkligheten kunde se ut för den veteran som kom till huvudstaden för att personligen lämna in sin pensionsansökan. Schauman hade insyn i detta eftersom hans far Carl Schauman verkade i senaten och handhade ärenden rörande krigsveteraner. Schauman beskrev situationen på följande sätt:

Men icke blott officerare, utan även soldater av den forna finska hären voro icke sällsynta företeelser i vårt hem. Ännu tre, kanske fyra tiotal år efter kriget kom nämligen alltid då och då någon gråhårig veteran, bärande i sin trasiga ficka de papper, som kunde giva honom berättigande till den årliga skärv, som ur krigsmanshusfonden var förunnad åldrige och förlamade f.d. soldater. Dessa gamle, ofta med ett vördnadsbjudande yttre, hade kommit till fots, med brödpåsen på ryggen, i vinterköld tillryggalägga sina sextio, sjuttio, kanske nära hundra mil, från Karelens, från Österbottens avlägsnaste bygder, för att vinna den lilla pension, som dem bestods, jag vill minnas, tjugo eller tjugofem bankorublar. Frågades dem, varför de inte tidigare hade gjort anspråk på denna hjälp, svarade de, att så länge deras krafter möjligen hade räckt att med arbete hjälpa sig själva, hade de icke velat tillgripa denna utväg för att kunna hålla det arma livet uppe. Och när de hade fått sitt pensionsbrev, voro de åter färdiga att börja den lilla vandringen – till Kemi, Kuhmoniemi eller längre. – Man såg på veteranerna med vördnad, men icke ännu med samma hänförelse som ett par årtionden senare, efter det Fänrik Stål sjungit.³⁹

Schauman hänvisade här till det intresse Runebergs diktverk *Fänrik Ståls sägner* skapade för finska kriget och för veteranerna. Det finns skäl att återkomma till detta diktverk.

Medelinsamling och -användning

Av de uppgifter som genom uppropen publicerades om veteranerna framgick att många av dem levde under ytterst knappa förhållanden. Detta ledde till en diskussion om behovet av att ordna penninginsamlingar till förmån för veteranerna, samtidigt som tidningarna fortsatte att publicera ytterligare uppgifter om dem. Diskussionen ledde till konkreta resultat. På hösten 1858 inleddes medelinsamlingen, femtio år efter krigshändelserna.

39. August Schauman, *Från sex årtionden i Finland. Levnadsminnen I*, Ny illustrerad upplaga (Helsingfors 1922), s. 59–60; Bo Lönnqvist, 'Schauman, August (1826–1896). Tidningsman', *Biografiskt lexikon för Finland. Ryska tiden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 710:2 (Helsingfors 2009), s. 767–769.

I tidningarna diskuterades tillsättandet av en understödskommitté i Helsingfors, men av detta blev inget. En kommitté tillsattes i stället i Åbo, och den hade som uppgift att ansvara för den riksomfattande medelinsamlingen. De aktiva medlemmarna var apotekare Erik Julin, greve Gustav Philip Armfelt och bokhandlare J. W. Lillja.⁴⁰ Dessa personer hörde till det ledande skiktet i Åbo, men varför just dessa engagerade sig i kommitténs arbete går inte att utläsa ur källorna. Kommittén använde *Åbo Underrättelser* som sitt husorgan. Här redovisade man för insamlingar och influtna medel och för hur utdelningen till veteranerna genomfördes.

De insamlingar som redovisades av kommittén i Åbo var inte de enda som genomfördes. Officerskåren i Helsingfors samlade in pengar som de gav åt veteraner. Detta rapporterade den om i *Finlands Allmänna Tidning*.⁴¹ Också regionala eller lokala insamlingar förekom, och t.o.m. insamlingar för enskilda veteraner. Här fokuserar jag dock endast på Åbokommitténs verksamhet.

Penninginsamlingarna till förmån för veteranerna skedde på många olika sätt. Ett exempel är ett större festarrangemang i Åbo. Den 24 november 1858 ordnades en stor lotterisoaré. Redan vid utannonseringen lockade arrangörerna, utöver lottförsäljningen, med konstutställning, barnteater och musik. Inträdesavgiften var 50 kopek för herrar och 30 kopek för damer och barn. Programmet var rikhaltigt och festlokalen, Societetshuset, rikligt utsmyckad. Vinsterna var, enligt tidningsreferatet, uppställda i ett vackert arrangemang. Vinsterna hade donerats av handlande, fabrikanter och hantverkare samt av stadens flitiga damer. Lotterna tog slut på en halv timme, och tidningsreferenten ansåg att man hade kunnat sälja dubbelt så många. I ett rum spelades barn-teater, pjäsen var passande nog ”Var god mot de fattiga”, av Zacharias Topelius. Också J. L. Runebergs dikt ”Veteranen” ingick i programmet. I ett rum fanns en konstutställning som intresserade kunde ta del av mot en extra avgift. Också militärens musikkår fanns på plats. I festen deltog sju veteraner från Åbotrakten. Tre av dem kom från Sagu och de övriga från Pemar, Virmo och Jockis. Saguveteranerna hade iklänts uniformer av gammal modell från finska kriget. De väckte mycket uppmärksamhet bland festdeltagarna, speciellt bland de unga damerna

40. *Åbo Underrättelser* 21.12.1858.

41. Se t.ex. *Finlands Allmänna Tidning* 9.4.1859.

Korpral Karl Fredrik Wirmolin, dragon Isak Troman och soldat Anders Lönn. De tre veteranerna avbildades i samband med den fest som ordnades i Åbo 1858 till förmån för veteranerna. Bilden publicerades i häftet *Minnen af Festen i Åbo*, den 24 Nov. 1858., för Veteranerne. Tonlitografi, J. Reinberg, efter August Tholander. *Wadströmska samlingen*, Museiverket.

som lät veteranerna ”utstå en korseld af wackra blickar”. De tre Sagu-veteranerna, som även avporträtterades, var f.d. korpralen Karl Fredrik Wirmolin (f. 1784), f.d. dragonreserven Isak Troman (f. 1776) och f.d. soldaten Anders Lönn (f. 1779).⁴²

Också på andra orter ordnades större tillställningar. I Tavastehus arrangerade de i staden stationerade officerarna en stor bal i en rikligt

42. *Åbo Underrättelser* 19.12.1858.

utsmyckad sal.⁴³ I Gamlakarleby ordnades också en lotteribal med inträdesavgift och lotteriförsäljning.⁴⁴ Major Rosenberg i Vasa meddelade att en konsertbal med bataljonens musikkår skulle ordnas, och han hoppades på ett stort antal besökare eftersom insamlingsändamålet var angeläget.⁴⁵ Ett kanske mera iögonfallande sätt att samla in pengar var en middag som ordnades i Helsingfors av restauratören Louis Kleineh. Där serverades nämligen kött från en björn, som skjutits vid en jakt i Tammela. Middagen serverades i en sal i Societetshuset, vilken var smyckad med bajonetter, gevär, trummor, fanor och flaggor. Uppslutningen var stor, hela 193 personer deltog. Topelius kommenterade syrligt att priset för middagen tillföll veteranerna, medan priset för vinerna tillföll Kleineh vilket troligen gav en bättre behållning.⁴⁶ Gardesbataljonens officerskår hade ett par dagar tidigare i samma sal ordnat en stor bal till förmån för veteranerna. Båda tillställningarna präglades av ”en frisk fosterländsk stämning”.⁴⁷

Det var dock inte enbart genom att äta, dricka, dansa och roa sig som medborgarna kunde bidra till understödet av veteranerna. Också genom att tillägna sig föredrag, litteratur och musik kunde man bidra ekonomiskt. Några exempel kan nämnas. I Åbo höll lektor Oskar Rancken⁴⁸ fyra föredrag i anslutning till de dagboksanteckningar hans svärfar, som varit auditör vid Björneborgs regemente, hade gjort under finska kriget. Dagboken gavs ut med förord av Rancken. Föredragen hölls i Kuppis brunnssalong, och inträdesavgiften var så låg att de breda medborgarkretsarna kunde delta. Föredragens höga kvalitet kommenterades i tidningspressen samtidigt som Åboborna kritiserades för att de inte deltog i så angelägna evenemang.⁴⁹

År 1858 utkom en poetisk kalender kallad *Veteranen*. Kalendern inleds med dikten ”Soldatgossen” av J. L. Runeberg. Andra kända för-

43. *Hämäläinen* 17.12.1858.

44. *Finlands Allmänna Tidning* 6.4.1859.

45. *Vasabladet* 9.10.1858.

46. *Åbo Underrättelser* 17.12.1858; se också Engman, *Ett långt farväl*, s. 293–294.

47. August Schauman, *Från sex årtionden i Finland, Levnadsminnen* II, Ny illustrerad upplaga (Helsingfors 1922), s. 195–196.

48. Oskar Rancken var lektor i Vasa och mycket intresserad av de fiktiva personerna i *Fänrik Ståls sägner* och försökte hitta förebilder för dem i verkliga livet. Se närmare i Nils Erik Villstrand, *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia*, Skrifter utgivna av Svensk-Österbottiska Samfundet nr 65 (Vasa 2002), s. 159–160.

49. *Åbo Underrättelser* 13.8.1858.

fattare som medverkade var Fredrik Cygnaeus och Zacharias Topelius. Författarnas namn nämndes emellertid inte i kalendern. Tidningen *Papperslyktan* kunde ändå identifiera skribenterna, och i den anmälan som publicerades i tidningen angav man namnet på de författare som man tyckte var värda ett omnämnande.⁵⁰ Kalendern utannonserades till försäljning i bokhandlar runt om i landet. Samtidigt utannonserades också ”Suomis sång” av Emil von Qvanten och ”Soldatgossen”, båda med noter för pianoackompanjemang av Fredrik Pacius.⁵¹ I tidningarna kunde man också läsa kortare meddelanden från olika orter om att det ordnats insamlingar, men någon noggrannare redogörelse för hur de genomförts fanns inte. Som ett exempel kan nämnas att man rapporterade om en insamling bland eleverna i Jakobstads fruntimmersskola.⁵²

Den livligaste insamlingsverksamheten pågick åren 1858 och 1859, men också de följande åren fortsatte insamlingarna. Understödskommittén redogjorde årligen i *Åbo Underrättelser* för sina inkomster och utgifter. År 1865 gjordes den sista redovisningen av insamlade medel och utdelade penninggåvor till veteranerna. Det var greve G. Ph. Armfelt i Åbo som var den aktiva arrangören av lotteribaler och soaréer och som också de sista åren skötte redovisningen av de utdelade understöden.⁵³

Vem fick då del av de insamlade medlen? Den första utdelningen inleddes inför julen 1858 och avslutades i april 1859. Vid utdelningen använde man sig av de officiella uppgifter man fått från guvernörs- och kyrkoherdeämbeten. Inför utdelningen av medlen meddelade kommittén att den hade ”ansett sig bäst uppfylla de ädla gifwarnas afsigter” genom att inte på en gång dela ut alla inlutna medel. I redovisningen kallade kommittén inte utdelningen av pengar t.ex. bidrag eller understöd till veteranerna, utan man benämnde dem gåvor till veteranerna, vid senare utdelningar även julgåvor. Gåvorna sändes till veteranerna genom guvernörer och präster. Vid utdelningen invercade veteranernas kortare eller längre tjänstgöringstid i kriget, uppvisat mod, om de blivit sårade i kriget, deras levnadssätt och villkor efter kriget. Alla dessa faktorer beaktades och påverkade storleken på den gåva varje enskild

50. *Papperslyktan* 3.1.1859.

51. Se t.ex. *Vasabladet* 22.1.1859 och *Wiborg* 26.1.1859.

52. *Åbo Underrättelser* 24.12.1858.

53. *Åbo Underrättelser* 12.12.1865.

veteran fick då kommittén beslutade att gåvornas storlek skulle vara 1, 2, 3 eller 5 rubel silver.⁵⁴ Vid den första utdelningen tilldelades 654 veteraner penninggåvor. I *Åbo Underrättelser* den 5 maj 1859 publicerades en noggrann redogörelse för hur medlen delats ut. Här meddelades länsvis hur många veteraner som erhållit gåvor. I en bilaga till tidningen uppräknades sedan länsvis och inom varje län sockenvis med namns nämnande vilka veteraner som tilldelats gåvor och varje enskild gåvas storlek.⁵⁵ Inför julen 1859 gjordes en andra utdelning av gåvor, och också den redovisades på motsvarande sätt. Denna gång var det 641 veteraner som erhöll gåvor. Av namnlistorna kan man läsa sig till att några av de gamla veteranerna lämnat jordelivet, men också att man fått kännedom om några som man inte känt till vid den första utdelningen. Av redovisningen framgår också att kommittén låtit trycka 4 000 exemplar av porträttet av de tre veteranerna från Sagu samt att bilderna sänts ut till bokhandlarna för försäljning.⁵⁶

Ännu år 1865 publicerades en redovisning över utdelade julgåvor. Detta var den sista redovisningen som var gjord så att gåvomottagarna var nämnda vid namn. Vid denna utdelning erhöll 222 veteraner penninggåvor. Också detta år finansierades utdelningen med de intäkter en lotteribal ordnad i Åbo hade inbringat.⁵⁷ Den sista kända redovisningen från understödskommittén som fanns publicerad gäller år 1866. Då utdelades ”understöd till julen åt pauvres honteux samt veteranenor och barn”. Här fanns inga namnlistor publicerade och redovisningen var inte heller undertecknad av någon, vilket den alltid varit tidigare. Här redovisades inte heller varifrån intäkterna kom.⁵⁸

Understödskommittén delade alltså första gången ut gåvor till 654 veteraner och sista gången (med namnredovisning) till 222 veteraner. Dessa siffror anger alltså endast det antal veteraner som mottagit gåvor. Det verkliga antalet kvarvarande veteraner ger redovisningarna ingen direkt information om och inte heller om hur aktivt man i de olika länen försökt hitta uppgifter om veteranerna. Under åren 1858–1863 var den summa varje veteran fick densamma, och den ändrades inte

54. Hur kommittén bestämde penninggåvans storlek för den enskilde veteranen har inte kunnat utredas eftersom kommitténs arkiv inte har hittats.

55. *Åbo Underrättelser* 6.5.1859.

56. *Åbo Underrättelser* 24.1.1859.

57. *Åbo Underrättelser* 13.1.1866.

58. *Åbo Underrättelser* 7.2.1867.

trots att antalet veteraner minskade. En jämförelse av de publicerade namnlistorna visar att efter 1858 tillkom ytterligare elva namngivna veteraner som gåvomottagare. Därtill förekom i tidningspressen även elva berättelser om veteraner som inte fick gåvor av understödskommittén. Detta ger ett resultat om totalt 676 till namnet kända veteraner som var i livet ännu 1858. Minimiantalet veteraner är känt men det verkliga antalet veteraner som var i livet 1858 kan ha varit större.

Den vanligaste penninggåvan var tre rubel silver, vilket två tredjedelar av veteranerna fick. Endast ett fåtal erhöll 1 rubel silver. Det samma gällde även den största summan 5 rubel silver. För åren 1864 och 1865 gjordes redovisningen i finska mark.⁵⁹

En sammanställning av de utdelade gåvorna länsvis redovisas i Tabell 1. Det ringa antalet veteraner i Kuopio och Viborgs län beror på att dessa områden fanns i Gamla Finland, som vid tiden för kriget 1808–09 redan hörde till Ryssland. I detta område gjordes inga utskrivningar av soldater, utan här är det fråga om veteraner som flyttat till området efter krigsslutet.⁶⁰

Tabell 1. Antalet veteraner som erhöll understöd åren 1858–1865 av understödskommittén i Åbo för 1808–09 års veteraner, länsvis fördelning.

Län	1858/1859	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Uleåborgs	49	49	47	38	27	25	22	15
Vasa	145	144	131	118	82	67	58	47
Kuopio	41	44	42	34	30	23	23	15
S:t Michels	65	66	58	48	37	35	27	17
Viborgs	11	11	11	10	10	9	5	4
Tavastehus	106	101	99	82	68	60	55	39
Nylands	67	69	60	56	43	38	29	19
Åbo och B:borgs	170	157	137	117	91	86	73	66
Summa	654	641	585	503	388	343	292	222

Källor: Åbo Underrättelser nr 34, 1859; nr 10, 1860; nr 150, 1861; nr 9, 1863; nr 7, 1864; nr 155, 1864; nr 5, 1866.

59. Se närmare Britt-Marie Villstrand, *Veteraner i nationellt återbruk*, s. 64–65.

60. Britt-Marie Villstrand, 'De synliggjorda – veteranerna och femtioårsminnet av kriget', s. 115.

Vilken betydelse hade då dessa insamlade medel som delades ut i små portioner under flera år? Vad kunde man få för några rubel silver? Gåvorna användes rimligtvis till livsmedel eftersom mottagarna levde under knappa förhållanden. Den dåtida kosten bestod till stora delar av bröd, varför behovet av säd kan ge en bild av penninggåvans betydelse. Det har gjorts en beräkning av konsumtionen av brödsäd i Finland och den visar att konsumtionen på 1860- och 1870-talet rörde sig kring två tunnor säd per person och år.⁶¹ Man kan anta att den som var fattig och saknade egendom var tvungen att klara sig med betydligt mindre mängder brödsäd. Vad kostade då t.ex. en tunna säd och kanske främst råg som användes till bröd? Ett sätt att få en uppfattning om kostnaden kan vara att granska torgpriserna och de uppgifter om dem som publicerades i tidningspressen. Torgpriserna varierade i olika delar av landet. I Åbo kostade en tunna råg 5 rubel i september 1858, medan den i november samma år kostade 5 rubel 30 kopek i Tavastehus.⁶² I oktober kostade en tunna råg 4 rubel 50 kopek i Uleåborg och 5 rubel 10 kopek i Helsingfors.⁶³

Ytterligare en uppgift om prisnivån kommer från kyrkoherde Alopaeus i Jokkas i november 1858. I samband med att han lämnade uppgifter om veteranerna i församlingen konstaterade han att spannmålen kostade 7 rubel tunnan och jämförde detta med de drygt 8 rubel som veteranerna fick i pension. Kyrkoherden menade att en rimlig summa skulle vara 20 rubel om året för att ge veteranerna möjlighet att ”sluta sina få återstående dagar utan att lida nöd”.⁶⁴

Den vanligaste årliga gåvan var 3 rubel silver. Denna summa räckte inte långt när veteranen skulle skaffa säd till sitt dagliga bröd. För den veteran som fick pension eller hade andra mindre inkomster kunde dock den årliga gåvan utgöra ett välkommet komplement. Man kan kanske också tänka sig att uppmärksamheten och omtanken betydde mycket för gåvomottagaren, även om de var senkomna.

61. Se närmare Arvo M. Soinen, *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*, Historiallisia tutkimuksia 96 (Helsinki 1974), s. 197. Jfr också Matti Salo, *Vilja- ja tervataloudesta voitalouteen. Maatalouden muutos Sievissä ja Kalajokilaaksossa vuosina 1850–1920*, *Studia historica septentrionalia* (Rovaniemi 2008).

62. *Åbo Underrättelser* 20.8.1858; *Hämäläinen* 26.11.1858.

63. *Oulun Wiikko-Sanomia* 1.10.1859.

64. *Helsingfors Tidningar* 27.11.1858.

Uppgiftsinsamlingen och bilden av veteranerna

De inledningsvis beskrivna tidningsuppgifterna om veteranen Lintunen (med soldatnamnet Roth) ledde till att intresset för veteranerna och deras livsöden väcktes. Detta växande intresse kan också tillskrivas det faktum att det var femtio år sedan krigshändelserna och att man vid denna tid hade börjat se på veteranerna som hängivna försvarare av sitt fosterland, även om krigsutgången inte blev den önskade.

Berättelser eller mera kortfattade uppgifter om alla dessa veteraner ingick inte i tidningspressen. I några fall förekom berättelser om veteraner som av någon anledning inte erhöll understöd. Ett exempel på det senare är veteranen Henrik Sten i Storkyro, som enligt tidningsuppgifter levde under goda förhållanden.⁶⁵

Tabell 2. Antalet veteraner om vilka tidningarna innehåller personuppgifter, fördelade länsvis och enligt hur många som erhållit eller inte erhållit penninggåvor

Län	Erhållit gåvor	Ej erhållit gåvor
Uleåborgs	8	1
Vasa	91	4
Kuopio	6	0
S:t Michels	25	1
Viborgs	3	0
Tavastehus	37	1
Nylands	18	1
Åbo och Björneborgs	89	3
	277	11

Källa: *Åbo Underrättelser* nr 34, 1859; nr 10, 1860; nr 150, 1861; nr 9, 1863; nr 7, 184; nr 155, 1864; nr 5, 1866.

En kvantitativ analys av berättelserna låter sig inte göras, dels eftersom uppgifter om alla veteraner inte publicerades, dels därför att mängden uppgifter om varje enskild veteran är så varierande. Jag vill i stället använda innehållet i berättelserna för att försöka visa vilken bild av veteranerna som berättelserna ger. Det är främst tre olika egenskaper som kommer fram, nämligen veteranernas tapperhet i krigshandling-

65. *Vasabladet* 18.12.1858.

arna, deras ansvarskänsla och anspråkslöshet under livet efter kriget samt deras ödmjukhet och anpassning till livssituationen vid tiden för uppgiftsinsamlingen.

I de flesta berättelserna lyfts veteranernas erfarenheter av kriget fram. Många av dem deltog i flera strider, och många tjänstgjorde också under lång tid. Det vanliga var att alla de drabbningar och strider där de deltagit räknades upp. I anslutning till berättelserna fanns inga noggrannare uppgifter om krigshändelserna, då man tydligen ansåg att tidningsläsarna var bekanta med dem åtminstone i stora drag. Uppräkningen av de strider i vilka veteranerna deltagit skedde antingen på basis av deras egna uppgifter eller på basis av anteckningar i hemförsamlingens kommunionbok. I berättelserna nämndes också om veteranen blivit sårad i kriget och hur omfattande skadan i så fall var. Ibland nämndes också en eventuell sjukhusvistelse och om veteranen fått bestående men av skadan.

Om Michel Samsten från Yläne berättades att han först var med i striden vid Ala-Lemo och efter det i Kaskö, Lappfjärd, Tiusala by, vid Hörnefors bruk, Nordmalings kyrka, Umeå, Skellefteå och Ratan. För sitt deltagande i dessa strider fick han en tapperhetsmedalj. Han klarade sig uppenbarligen utan skador eftersom några sådana inte nämns i berättelsen.⁶⁶ Soldat nr 38 Jakob Rask från Åbo regemente var med vid Siikajoki, Alavus och Juthas. Även han klarade sig utan skador även om det var nära ögat då han ”i Käköla fick en kula genom hatten”.⁶⁷

Vasabladet förmedlade uppgifter om några veteraner från Storkyro. Johan Malm sårades två gånger. Den ena gången fick han vänster arm genomskjuten och den andra gången skadades han i vänstra benet av en kanonkula. Henrik Roo deltog i striderna i Siikajoki, Nykarleby och i Kauhajoki. I Nummijärvi blev han skjuten i högra benet och lades in på lasarettet i Vasa. Sedan han tillfrisknat följde han med armén till Umeå. Jakob Kula sårades två gånger i Idensalmi, och skadorna ledde till att han resten av livet tvingades gå med träben. Karl Flink tjänade i Sandels trupper och deltog i åtta strider. I Idensalmi sårades han två gånger och i Ijo blev han tillfångatagen men sedan hemskickad.⁶⁸

66. *Åbo Underrättelser* 10.9.1858.

67. *Åbo Underrättelser* 24.9.1858.

68. *Vasabladet* 18.12.1858.

Kyrkoherde Salovius i Punkalaidun hade till *Åbo Underrättelser* sänt in uppgifter om två veteraner bosatta på orten, nämligen Henrik Åhl och Matts Mård. Båda hade ingått i Björneborgs regemente och båda hade varit med vid Sveaborg ända fram till kapitulationen. Därefter tågade de norrut med regementet och deltog i striderna ända till Kauhajoki. Här skiljdes deras vägar och Åhl fortsatte norrut med armén. Han hade turen att inte bli sårad i striderna, medan Mård däremot sårades i Kauhajoki av en gevärskula i högra handen. Sedan han tillfrisknat anslöt han sig på nytt till armén och deltog i striderna vid Umeå, Sävar, Hörnefors, Ratan och Skellefteå.⁶⁹

I berättelserna ingår många uppgifter om veteraner som deltagit i flera strider och som blivit sårade. Också berättelser om veteraner som deltagit i många strider men som trots detta klarat sig utan skador togs in i tidningarna. De betraktades knappast som mindre tappra än de som sårats. Ett exempel på detta var Anders Frisk från Vesilaks som deltog i striderna i Mörskom, Pyhäjoki, Brahestad, Siikajoki och många andra strider längs Bottenvikens kust. Frisk visade ännu på gamla dagar ett modigt sinne och var enligt uppgiftslämnaren sinnebilden för hur man föreställde sig dessa veteraner, som utan att klaga utstod nöd och elände och ändå slogs som hjältar för det älskade fosterlandets frihet.⁷⁰ Uppgiftslämnarna betonade det mod och den tapperhet som de gamla veteranerna hade visat i försvaret av fosterlandet trots det elände som kriget innebar och de spår det lämnade efter sig på det fysiska och psykiska planet hos veteranerna.

En del av berättelserna innehåller uppgifter om veteranernas liv efter kriget. Det var viktigt att framhålla hur veteranerna tagit ansvar för sig själva och sina familjer på olika sätt. Denna bild förmedlas genom att de som lämnat uppgifterna har beskrivit hur veteranerna hade försörjt sig och hur de på detta sätt undvikit att ligga det lokala samhället till last. De flesta veteranerna hade direkt efter hemförlovningen återvänt till sina hemtrakter medan andra återvände först i ett senare skede av livet. Oberoende av hur veteranerna hade försörjt sig var det viktigt att framhålla att de levt ett redligt liv.

Som ovan konstaterats blev en del av soldaterna kvar i Sverige och fortsatte sin tjänstgöring i den svenska armén. En del av dem anslöt

69. *Åbo Underrättelser* 8.10.1858.

70. *Suometar* 17.9.1858.

sig till något av de tre värvade regementen som bildades 1812 i Finland. Ett gott exempel på detta är den tidigare nämnde Michel Samsten. Han tjänade först som konstapel vid Wendes artilleri och deltog i strider bl.a. i Tyskland. Efter att ha blivit sårad 1813 hemförlovades han och återvände till hemlandet där han tog tjänst vid den första finska skarp-skyttebataljonen och erhöll avsked därifrån när bataljonen upplöstes.⁷¹

Ett annat exempel är Isak Pard (Barth) från Pyhämaa som togs som krigsfånge av den ryska armén, men som fick återvända till sin hemort efter kriget. Detta uppfattade han tydligen inte som ett bra alternativ eftersom han ”icke nöjd med det stilla fredliga hemlifvet” begav sig till Sverige och tog krigstjänst. Han tog avsked 1830 och återvände följande år till hemorten.⁷²

För de flesta hemvändande soldater blev den första uppgiften att söka nya utkomstmöjligheter. Många av dem var torpare, men som ovan beskrivits kan det inte helt klarläggas om det var fråga om det tidigare soldattorpet eller något annat torp inom hemförsamlingen. Vanligt var också att de hemvändande soldaterna ägnade sig åt hantverk av olika slag. En del av dem återupptog efter kriget samma hantverk som de sysslade med före kriget. Exempel på detta är Henrik Roth från Kuopio som livnärde sig med snickeriarbeten medan Mikael Rosenlöf från Pyhäjoki ägnade sig åt svarvningsarbeten vid sidan av sin uppgift som skogsvaktare.⁷³

En inte helt ovanlig utkomstmöjlighet fanns inom hemförsamlingen. Panelius nämner i sin undersökning ett kungligt direktiv i Sverige, utan att närmare tidsbestämma detta, i vilket församlingarna uppmanades att till kyrkvårdar utse avskedade, välfrejdade soldater. Genom att ge exempel från Borgåtrakten, där åtminstone tre veterarer var kyrkvårdar, antar Panelius att samma förfarande också gällde i Finland.⁷⁴ Ytterligare exempel på detta kan ges. Om Petter Till från Munsala berättades att han tidigare varit en driftig och arbetsam man, men att han på gamla dagar blivit sjuklig och orkeslös. Han orkade dock ännu tjänstgöra som kyrkvaktare i sin hemförsamling.⁷⁵ Robert Sevon från Ruskeala verkade först som lärare för småbarn och senare

71. Åbo Underrättelser 10.9.1858.

72. Åbo Underrättelser 26.11.1858.

73. Åbo Underrättelser 12.10.1858 och 19.10.1858.

74. Panelius, 'Veteraner och soldatänkor från finska kriget 1808–09', s. 99.

75. Åbo Underrättelser 15.10.1858.

som klockare.⁷⁶ Också Tomas Tropp anställdes som klockare i Rengo kapell efter kriget medan Tomas Tapper från Luopiois blev gravgravare i hemförsamlingen.⁷⁷

Om Anders Käck från Larsmo berättades att han fick sin utkomst som driftig fiskare. Han hade till en början efter kriget mot arrende fått behålla sitt soldattorp i Kronoby i fem år. Efter detta kunde han skaffa sig ett torp i Larsmo.⁷⁸

Lång och trogen tjänst kunde också belönas, vilket uppgiftslämnarna gärna framhöll. Detta gällde t.ex. Jakob Wik från Vemo som fick ett gammalt soldattorp för livstids besittning ”för ådagalagd förtjänstfullhet i gårdstjänst efter kriget”.⁷⁹

Även om förutsättningarna för att skaffa utkomst inte alltid var så goda innehåller många berättelser uppgifter om att veteranerna ändå gjorde vad de kunde för att klara sig. I berättelserna framhöll man gärna de goda karaktärsegenskaperna. Detta gäller t.ex. de tre veteranerna Matts Vass, Henrik Fager och Erik Flink i Euraåminne. Om dem berättade den lokale länsmannen som lämnat uppgifter följande:

För öwrigt hafwa de alla lefwat som inhysingar eller backstuguhjon ärligt och anständigt samt sökt lifnära sig med arbete så långt krafterna medgifwit; men sedan dessa svikit, hafwa de wanligen fallit fattigförsörjningen till last.⁸⁰

Panelius menar i sin undersökning av veteranerna att de levde ett stilla liv och inte lät tala om sig mycket trots att deras utkomstmöjligheter försvårades med avtagande hälsa, arbetsförmåga och tilltagande ålder.⁸¹ Detta kan åtminstone delvis förklara varför kunskapen om veteranerna och deras antal var så bristfällig vid den tidpunkt då man började intressera sig för dem. Många veteraner blev först på ålderns höst tvungna att söka hjälp antingen från familjemedlemmar eller från lokalsamhället för att få sitt dagliga bröd. Många upplevde det som ett nederlag att inte längre kunna ta hand om sig och familjen.

Om den ovan nämnde Anders Käck berättades att han, när det blev fråga om nationens tacksamhetsskuld, påpekade att han helst klarade

76. *Suomen Julkisia Sanomia* 21.2.1859.

77. *Suomen Julkisia Sanomia* 24.1.1859; *Hämäläinen* 17.12.1858.

78. *Helsingfors Tidningar* 20.10.1858.

79. *Åbo Underrättelser* 1.10.1858.

80. *Åbo Underrättelser* 1.10.1858.

81. Panelius, 'Soldater och soldatänkor från Finska kriget 1808–09', s. 102.

sig med eget arbete så länge krafterna räckte. Däremot var han noga med att påpeka att han också hade en kamrat från kriget, nämligen Elias Bly, som också han var bosatt i Larsmo. Denne Bly levde under betydligt enklare förhållanden än Käck, och när frågan om eventuellt understöd för veteranerna aktualiserades var Käck angelägen om att lyfta fram att också Bly vore värd ett understöd. Bly hade efter kriget livnärt sig som skomakare och med skinnberedning. Trots fattigdomen var han tydligen mån om sin frihet och värdighet eftersom han vägrade att ta emot understöd av den lokala fattigvården.⁸² För att tydliggöra bilden av den ödmjuka veteranen framhöll uppgiftslämnaren det faktum att Bly inte ville ta emot hjälp från fattigvården trots att han kanske hade behövt den.

Också den ovan nämnde Jakob Wik från Vemo hade enligt tidningsuppgifterna i det längsta önskat undvika fattighjälp, trots att han då uppgifterna gavs redan var 92 år gammal. De två senaste åren hade han ändå varit tvungen att ta emot sådan hjälp. Tidningen gav också en beskrivning av Wiks leverne och meddelade att han ”städse varit känd för afgjord redlighet samt wacker renhet i lefnad”.⁸³

Det är mycket sällan man i berättelserna hittar uppgifter om att veteranerna inte levde ett redligt och stillsamt liv. En uppgiftslämnare berättade om åtta veteraner från Vörå, men det var endast en av dem som fick omdömet ”frejden icke alltid berömlig”.⁸⁴

Veteranerna framställdes nästan utan undantag som mönsterindivider, tappra i strid, anspråkslösa i fred och ödmjuka i fattigdom. Det gemensamma var att de tagit ansvar för sig själva och försörjningen av sina familjer och att de ödmjukt accepterade vad livet förde med sig på ålderdomen.

Veteranernas roll som symboler

Var den nationella penninginsamlingen i sig unik? Spelade veteranerna någon roll som symboler och i så fall för vad? Vilken uppgift hade de många festerna till förmån för veteraninsamlingen? Kan allt detta relateras till det samtidigt pågående nationsbygget?

82. *Helsingfors Tidningar* 20.10.1858; *Åbo Underrättelser* 15.10.1858.

83. *Åbo Underrättelser* 1.10.1858.

84. *Åbo Underrättelser* 10.12.1858.

Också tidigare hade en del penninginsamlingar gjorts, av vilka några beskrivs nedan. Det synliga resultatet av dem var dock mera bestående för eftervärlden än insamlingen till förmån för veteranerna. Men argumenten kring uppmaningen att bidra till insamlingarna skiljer sig inte särskilt mycket från varandra.

Det som har betecknats som det första nationella monumentet i Finland är professor Mathias Calonius gravmonument på kyrkogården i S:t Karins. Calonius var professor vid Kungliga akademien i Åbo och den första prokuratören i regeringskanseljen i Finland under autonomins tid. Han avled 1817, och följande år tog hans kolleger initiativ till att resa ett monument på hans grav. För att samla in medel inleddes en allmän insamling i vilken tjänstemän, borgare och ståndspersoner deltog. Också från kejsar Alexander I kom bidrag. Monumentet i rödgranit restes 1822 och står fortfarande kvar.⁸⁵

Det första profana minnesmärket i Finland var statyn över akademi-professorn Henrik Gabriel Porthan (1730–1804). Statyn avtäcktes 1864 i Åbo. Redan 1857 hade skulptören Carl Eneas Sjöstrand ställt ut en skiss till hur statyn kunde se ut. Resandet av statyn var ett resultat av en riksomfattande medelinsamling, och statyn betecknades redan vid sin tillkomst som ett nationellt monument.⁸⁶ Statyn eller monumentet över Porthan var det allra första i Finland över en privatperson och ett av de tidigaste i Europa. Man diskuterade även att monumentet borde placeras i Helsingfors och inte i Åbo med hänvisning till att Porthans akademi efter Åbo brand 1827 hade flyttats till huvudstaden. Argumentet för placering i Åbo var att monument över privatpersoner inte ännu vid denna tid ansågs passande i huvudstaden. I Porthans fall handlade det om både status- och säkerhetsskäl. Nationella monument betraktades också som potentiella samlingsplatser för politisk opposition, och därmed var de olämpliga i huvudstaden.⁸⁷

85. Emil Nervander, *Blad ur Finlands kulturhistoria* (Helsingfors 1900), s. 15–20.

86. Liisa Lindgren, *Memoria. Gravvårdar, skulpturkonst och minneskultur*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 722 (Helsingfors 2009), s. 43–45.

87. Angående diskussionen om monumentets placering se närmare Lars Berggren, 'Det europeiska monumentväsendet och Finland – Henrik Gabriel Porthans och Per Brahes stoder i Åbo', Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska samfundet i Åbo XII (Åbo 2012), s. 408–413.

Ytterligare ett exempel på minnesmärken som har kallats nationalmonument är det kapell, som i den samtida tidningspressen kallades monument, och som invigdes i Ylistaro by i Kumo den 18 juni 1857. Det var fråga om en tegelbyggnad som rests runt en medeltida bod, som utpekats som Finlands första apostels, biskop Henriks, predikohus där han predikade för Kumoborna. Förslaget att uppmärksamma detta framfördes redan 1839 och man började, med vederbörligt tillstånd, samla in pengar i en byggnadsfond samma år. Den insamlade summan överläts till domkapitlet, som skulle ansvara för den vidare planeringen och förverkligandet. Monumentet skulle byggas enligt arkitekt P. J. Gylchs ritningar och planerades vara klart 1853, vilket dock inte skedde ”genom hvarjehanda hinder”. Däremot blev monumentet klart för invigning det stora märkesåret 1857, d.v.s. när man uppmärksammade att det förflutit 700 år sedan biskop Henrik⁸⁸ landsteg i Finland och förde med sig kristendomen. Också på andra orter, bl.a. i Åbo, uppmärksammades detta jubileum. Inför invigningen ville man iståndsätta området kring monumentet och länsarkitekt Chiewitz uppgjorde ritningar för detta ändamål. Byggnadsfonden var dock tom och man vände sig nu genom *Åbo Tidning* till allmänheten och ”fosterlandsvänner” med en uppmaning att ”offra en ringa skärf” för ändamålet. I *Helsingfors Tidningar* infördes ett långt citat från *Åbo Tidning* om monumentet och dess tillkomst. Båda tidningarna uppmanade allmänheten att delta i insamlingen. De insamlade medlen överlämnades till domkapitlet så att parkanläggningen skulle kunna färdigställas inför invigningen. I själva invigningen av monumentet deltog enligt uppgift en i Kumo aldrig tidigare skådad mängd människor, nämligen 5 000 personer.⁸⁹

I detta sammanhang kan byggandet av studenthuset i Helsingfors inte förbigås. Det första med tillstånd av universitetets rektor hållna allmänna mötet hölls den 13 mars 1858 i Helsingfors. Mötets stora och enda fråga var uppförandet av ett studenthus. Studenthuset skulle symbolisera studentkårens gemenskap och enighet. På mötet valdes en kommitté med uppgift att ansvara för finansieringen av projektet.

88. För en diskussion om biskop Henrik var en levande person eller endast en myt och legend se Tuomas Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 720 (Helsingfors 2009).

89. Sixten Ringbom, ’Nygotik, industriarkitektur och nyrenässans’, *Konsten i Finland. Från medeltid till nutid* (Helsingfors 1998) s. 152–153; *Åbo Tidning* 28.4.1857; *Helsingfors Tidningar* 13.5.1857; *Sanomia Turusta* 30.6.1857.

Som finansieringsform tänkte man sig en landsomfattande insamling.⁹⁰ *Helsingfors Tidningar* skrev om mötet och om nödvändigheten av ett eget studenthus med uppgift att bl.a. främja sammanhållningen inom studentkåren. Tidningen menade att ”landsmäns bistånd icke skulle saknas wid ett företag af så allmänt intresse”. Det var alltså enligt tidningen i det närmaste en självklarhet att byggandet av studenthuset skulle intressera en bred allmänhet, som också skulle vara villig att bistå företaget ekonomiskt.⁹¹

Studenthusinsamlingen betonade kraftigt samhörigheten mellan studenterna och den övriga befolkningen. Man såg studenterna som landets framtidshopp och som företrädare för folkets strävan efter en bättre framtid. Insamlingen gav landets invånare en idealiserad bild av studenterna. Till denna uppfattning bidrog de s.k. studenttolvorna. Den första studenttolvan var en tredubbel kvartett som sommaren 1858 reste runt i landet och gav konserter och samlade på detta sätt in betydande belopp för studenthuset.⁹² Studenttolvans konserter satte också sina spår i tidningspressen. Man rapporterade om var konserter hållits, om repertoaren och om insamlingsresultatet. Så rapporterades t.ex. från Jakobstad att en konsert getts den 20 juli och att den varit välbesökt trots att många ännu befann sig på sina sommarnöjen. I publiken fanns också tidigare studenter, och efter konserten höjdes skålar för studenttolvan, för studenthuset och för Runeberg, ”Jakobstads ättling och ära”. Till Jakobstad hade sångarna kommit från Vasa via Nykarleby, och resan gick sedan vidare till Gamlakarleby. På alla orter gavs konserter. Också från Uleåborg kom rapporter om konserter och om publikens välvilliga inställning.⁹³ På motsvarande sätt rapporterades också om andra sätt att samla in medel, t.ex. genom lotteribaler och soaréer.

Av de nationella insamlingsprojekten liknar insamlingarna för studenthuset och för veteranerna kanske mest varandra vad gäller sättet att samla in medel. I båda fallen kan sägas att de olika tillställningarna också hade som uppgift att sprida kunskap om och intresse för insamlingsändamålen. Också för dem som deltog i evenemangen var

90. Matti Klinge, *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet 1828–1960* (Helsingfors 1971), s. 88–89.

91. *Helsingfors Tidningar* 31.3.1858.

92. Klinge, *Studenter och idéer*, s. 98–99.

93. *Åbo Underrättelser* 3.8.1858 och 20.8.1858.

deltagandet sannolikt ett mer eller mindre uttalat stöd för insamlingsändamålet.

Också på andra sätt, än enbart festerna i sig, skapade uppmärksamheten kring veteranerna en förstärkt känsla av gemenskap mellan medborgarna. Som exempel på detta kan nämnas sättet att dekorera festlokalerna. Också det faktum att veteraner deltog i festerna bidrog till detta.

Den stora fest som ordnades i Åbo den 24 november 1858 är ett beskrivande exempel. Festen ordnades, som ovan nämnts, i Societetshusets salong. Enligt tidningsreferatet var salongen ”för tillfället särdeles smakfullt dekorerad”. Friska granar hade ställts upp som en ram kring ett monument i ”väl efterliknad granit” med inskriften 1808. Runt detta monument hade man arrangerat bajonetter, nickhakar, en ”kolossal” trumma och andra krigiska emblem. Ovanför monumentet vajade bl.a. en blågul fana. Därtill ingick i arrangemanget en byst av Johan Ludvig Runeberg. Det hela var anordnat av länsarkitekt Chiewitz och gav ”en särdeles wacker anblick”. I festen deltog också som tidigare nämnts ett antal veteraner. I tidningsreferatet framhålls att ”samlingen var så talrik den rymliga societets-salongen utan olägenhet kunde inrymma och i allmänhet ganska animerad”.⁹⁴ En kort tid senare meddelades att ett häfte utkommit från stentryckeriet i Åbo. Häftet kallades *Minnen från festen i Åbo den 24 nov. 1858 för veteranerne. Till förmån för 1808 års män*. I det tunna häftet ingick porträttet av Saguveteranerna och en akvarell gjord av A. Tholander, som var lärare vid ritskolan i Åbo. En bild av de ovan beskrivna dekorationerna i Societetshuset ingick också i häftet, som kostade 50 kopek.⁹⁵

Även vid den stora festen i Tavastehus 1858 var festlokalen rikligt dekorerad med krigiska symboler och även nu deltog ett antal veteraner från trakten.⁹⁶

Också senare förstod man att använda sig av den uppmärksamhet som 1858 riktades mot veteranerna. Den 14 juli 1864 avtäcktes i Lappo ett minnesmonument över krigshändelserna med årtalet 1808. Tre gamla veteraner var närvarande. Dessa var iklädda sina gamla uniformer och excerserade under den 84-årige fältväbeln Anders Henrik Wargelins

94. Åbo Underrättelser 26.11.1858.

95. Åbo Underrättelser 21.12.1858.

96. Suomen Julkisia Sanomia 24.1.1859.

ledning. Om de två andra nämns att den ene hette Bladh medan den tredjes namn⁹⁷ inte anges. Minnesmärket var det första som avtäcktes över krigshändelserna under 1808–09 års krig. Avtäckningen blev en stor folkfest med ett par tusen personer närvarande.⁹⁸

Bilden av veteranerna och det pågående nationsbygget

I citatet (s. 13) ur August Schaumans memoarer framkommer hans uppfattning om hur inställningen till veteranerna ändrades efter att diktverket *Fänrik Ståls sägner* utkommit. Första delen av diktverket utkom 1848 och den andra delen 1860. Diktverket fick ett mycket gott mottagande i Finland och entusiasmen var enorm. Nytryck av dikterna gjordes flera gånger och separata tryck av olika dikter fanns i otaliga versioner, många dessutom med tillhörande tonsättning. Också i Sverige var mottagandet mycket entusiastiskt. Professor Johan Wrede förklarar framgången med att Runeberg framställde kriget och dess utgång som en moralisk seger genom vilken den finska hären, trots sitt faktiska nederlag, ändå vunnit ett odödligt rykte. Runeberg hyllade det offervilliga folket och kriget blev en källa till nationell stolthet. Budskapet i dikterna var att fastän kriget hade förlorats så var nationen obruten i sin tillförsikt. Dikten ”Veteranen” hade först i korrekturskedet tagits med i första delen av diktverket. Dikten lyfter fram veteranens beträngda sociala situation, d.v.s. han var rotfattig på gamla dagar, men Wrede menar att detta var oavsiktligt eftersom han anser att dikten beskriver den religiösa patriotismen, vilket innebär att kampen för fosterlandet är helig och en av Gud ingiven plikt.⁹⁹

Dikten ”Fänrikens marknadsminne” ingick i den andra delen av sägnerna, men den var känd redan mycket tidigare. Den lästes första gången upp i maj 1851 i Helsingfors av Runeberg själv. Dikten berör konkret veteranernas lott efter kriget och relationen mellan överord-

97. I understödskommitténs redovisning nämns som bosatta i Lappo förutom Anders Henrik Wargelin även Johan Bladh och Gabriel Grå, varför man kan anta att det var dessa som deltog i avtäckningen.

98. Zacharias Topelius, *Finlands krönika 1860–1878*, utg. Rainer Knapas, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 660 (Helsingfors 2004), s. 125; Marja-Terttu Knapas, ’Till de tappas minne. Monumenten över 1808–09 års krig’, Max Engman (red), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–09 och dess följder i eftervärldens ögon*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 719 (Helsingfors 2009), s. 281–282.

99. Wrede, *Jag såg ett folk... Runeberg, Fänrik Stål och nationen*, s. 9, 29–31, 71.

nad och underordnad, både militärt och socialt. De många avskrifter som gjordes bidrog till att väcka insikt om veteranernas svåra situation. Dikten ansågs också ha ett politiskt budskap genom att det är fänrik Stål själv, som representerar det enkla folket och som ömmar för dem som har det ännu sämre ställt än han själv, som återger situationen. Dikten kritiserar inte de sociala skillnaderna i sig, men påtalar en social förpliktelse mot de utsatta. Också i det finska Finland fick dikten ett gott mottagande.¹⁰⁰

Sommaren 1852 besökte Runeberg Sverige och bl.a. Stockholm. Första delen av *Fänrik Ståls sägner* hade också utkommit i Sverige och mottagandet hade varit mycket gott. Vid sitt besök hade Runeberg med sig dikten ”Fänrikens marknadsminne” för uppläsning, och man delade också ut avskrifter. Dikten mottogs så väl att den också trycktes i ett par tidningar utan Runebergs medgivande. Det stora intresset för dikterna ansågs också bidra till den positiva inställningen i Sverige till att hjälpa de finska veteranerna ekonomiskt.¹⁰¹

Professor Max Engman skriver i *Fänrikens marknadsminne* att tidningarnas skildringar av soldatöden pekar på ”upptäckten” av veteranerna, men samtidigt också på upptäckten av ”folket”. Veteranberättelserna representerar ett steg i övergången från ståndssamhällets nedlåtande inställning till allmogen till romantikens, finshetersrörelsens och medborgarsamhällets idealisering av folket och bönderna.¹⁰²

Ännu långt in på 1800-talet fanns inom ståndssamhället uppfattningen att bönderna var dumma, enfaldiga och lata och behövde en överhet som övervakade och styrde dem. Eftersom merparten av befolkningen bodde på landsbygden och arbetade inom jordbruket kan man säga att denna uppfattning gällde hela folket. Medborgarsamhället som under detta sekel kom att i hög grad ersätta ståndssamhället var mera betjänt av en annan människosyn.¹⁰³ Det var för dessa män-

100. Wrede, *Jag såg ett folk...*, s. 178–181; Kyyrö, *Runebergin runo Vänrikin markkinamuisto*, s. 25.

101. Brydolf, *Sverige och Runeberg 1848–186*, s. 285, 322–325; Kyyrö, *Runebergin runo Vänrikin markkinamuisto*, s. 14–16.

102. Max Engman, ’1808 års män’, Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1809–09 och dess följder i eftervärldens ögon*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 719 (Helsingfors 2009), s. 251.

103. Hannu Soikkanen, ’Politiikka vaiko talous protestiliikkeiden taustalla?’, Kari Pitkänen (toim.), *Nälkä. Talous. Kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin* (Helsinki 1987), s. 107.

niskor, som uppfattades som både flitiga, arbetsamma och nöjda med litet och också som tänkande och självständigt agerande individer, det var värt att bygga en nation.

Forskningen kring fenomenet nationalism är omfattande.¹⁰⁴ Två forskare, vilka har stor betydelse för detta arbete, ska dock nämnas, nämligen historikern George L. Mosse och kulturhistorikern Pierre Nora. I bådas forskning är ”minne” ett centralt begrepp. Här har fester, ritualer och ceremonier en stor roll för att fästa viktiga händelser i det kollektiva minnet, men det kan också vara fråga om andra viktiga symboler och minnesplatser.

Mosse tar sin utgångspunkt i moderniseringsprocessen under 1800- och 1900-talen. Under denna tid utvecklas vad Mosse kallar en ”politisk liturgi”. Denna kretsar ofta kring den nationella gemenskapen, i vilken ingår myter, symboler och stereotyper. Nationalismen behövs som en enande motvikt mot moderniseringens upplösning och alltings föränderlighet, och den har sin förankring i kulturen och historien. Nationalismens historiska myter och symboler har en stor inverkan på människornas medvetande. Det blir en kulturhistorisk kartläggningsuppgift att ringa in och beskriva de olika traditioner, föremål, platser och praktiker som utgör nationalismens manifestationer. Mosse är speciellt intresserad av de monument som rests i Tyskland för att uppmärksamma den tyska historien, speciellt den germanska krigartraditionen, och de ceremonier och fester som ägt rum kring dem. De platser där monumenten fanns fick en status som nationella helgedomar. I Mosses efterföljd har forskningen kring minnen, minnesplatser samt politisk och nationell vallfart fördjupats. Nationalismen skapar enligt Mosse inte bara sin egen tideräkning utan också sitt eget rum.¹⁰⁵

Nora, även kallad minnets arkitekt, har i sin forskning gjort skillnad mellan historia och minne, och detta har fått betydelse också för hans uppfattning om nationalismen. Han menar att historien har universella anspråk, men minnet är alltid knutet till en individ eller en grupp eller

104. En god bild av den omfattande forskningen kring nationalism finns t.ex. i Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik* (Stockholm 2001). Ett annat verk av intresse är Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Östergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid* (Stockholm 1998).

105. George L. Mosse, ’Nationalfesternas uppkomst och utveckling’, Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst – texter om nationalismens teori och praktik* (Stockholm 2001), s. 277–278; Hettne, Sörlin & Östergård, *Den globala nationalismen*, s. 164, 253–254.

ett kollektiv. Historien är abstrakt, den resonerar kring händelser och skeenden och behöver inga platser för sin förankring. Minnet anknyter gärna till det konkreta. Nora menar att ”minnet fungerar i relation till objekt och handlingar, man anordnar minneshögtider och ceremonier, man uppsöker monument, kyrkogårdar, museer och slagfält för att där högtidlighålla och odla den gemenskap man har, och som minnet befrämjar – och som befrämjar minnet”. Men allra först måste dessa platser skapas, vilket Nora menar att den nationalistiska minnesproduktionen ägnat sig åt under större delen av 1800- och 1900-talen. Minnesplatserna finns i det kollektiva minnet och kan bl.a. skapas genom gemensamma sånger, sagor och sägner eller genom att man reser monument och minnesstenar. Enligt Nora skapas minnesplatser i ett samspel mellan minne och historia, men till att börja med måste det finnas en vilja att minnas. Utan viljan att minnas blir minnesplatser omöjliga att skilja från historiska platser.¹⁰⁶ Minnesplatser behöver alltså inte vara fysiska platser utan kan även vara andra symboler som t.ex. flaggor eller parader eller varför inte anpassat till finländska förhållanden – vårt eget självständighetsdagsfirande.

Uppmärksamheten kring veteranerna skapade också minnesplatser i det kollektiva minnet. Deltagande i fester och andra tillställningar med syfte att samla in pengar för veteranernas understöd bidrog till att hos deltagarna skapa en medvetenhet om deras situation och orsaken till den. Därtill skapades också en nationell medvetenhet hos deltagarna då de deltog i arrangemang med nationella förtecken. Redan deras blotta närvaro utgjorde ett stöd för veteranerna och deras roll i nationsbygget. Uppmärksamheten kring veteranerna skapade icke-visuella minnesplatser som hade betydelse för det gemensamma nationella minnet.

Hur passade uppmärksammandet av veteranerna in i det pågående nationsbygget och vilka uttryck tog sig då nationalismen i det autonoma Finland? Juhani Mylly har gjort en analys av situationen i Finland och har tagit hjälp av Miroslav Hrochs studier av mindre nationella rörelser i Europa och anpassat dem till finländska förhållanden. Hroch beskriver tre faser. I den första fasen är nationalismen begränsad till

106. Pierre Nora, 'Between memory and history: les lieux de memoire', *Representations* 26 (1989) s. 7–24; Sörlin (red.), *Nationens röst*, s. 17; Hettne, Sörlin & Östergård, *Den globala nationalismen*, s. 267.

en grupp intellektuella (t.ex. vetenskapsmän, präster, studenter) och dessa arbetar med kulturella medel. I denna fas ingick inte alltid ens en önskan om att få de stora folkmassorna mobiliserade, och den samhällseliga påverkan var inte så stor. Man fäste uppmärksamhet vid språk, historia och kultur. Det nationella sinnelaget vaknade och förstärktes bland de lärda. I den andra fasen har en grupp ideologiskt inspirerade pionjärer, ”patrioter”, främst inom det framväxande borgerskapet, medvetet börjat sprida nationalismen som politisk idé till större grupper. I denna fas har de stora massorna ännu inte involverats, men den är avgörande för att nationsmedvetandet ska mogna. I fas tre har den nationella föreställningsvärlden också spridit sig till samhällets bredare folklager och fått en stark ställning. Tillämpningar av modellen förekommer vid studier av nationella rörelser i olika delar av Europa.

I Myllys tolkning infaller de tre faserna i Finland under 1800-talet och in på 1900-talet. Den första fasen motsvarar fennofilernas och nationalromantikens tid i början av 1800-talet. Det nationella kulturintressets uppgång avspeglades också inom historieskrivningen, men före seklets mitt var det ännu inte en politiskt orienterad riktning. Det främsta stödet fanns hos de svenskspråkiga patrioterna och deras nationellt sinnade ideologi. Den andra fasen representeras av den av Snellman i mitten av 1840-talet inledda nationella väckelsen och av den fennomanska rörelsens utbredning under de följande två decennierna. Historieskrivningen är fast förankrad i finskhetsrörelsen. I den tredje fasen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var det främst unga intellektuella som ledde rörelsen medan andra delar av borgarklassen, t.ex. inom näringslivet, inte var lika väl representerade. Rörelsen spred sig också i större utsträckning bland bondebefolkningen än bland arbetarna.¹⁰⁷

Mylly har således i sin tolkning av de tre Hrochska faserna i Finland tidsbestämt den andra fasen till 1840-talet och de följande årtiondena. Här ingick ett medvetet spridande av nationalismen som politisk idé till större grupper. Det framväxande borgerskapet, främst intresserat av den kulturella nationalismen framställd i konst och litteratur, fick

107. Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among Smaller European Nations* (Cambridge 1985); Juhani Mylly, *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa* (Tampere 2002), s. 66–67.

här en viktig roll. Det var nu nationsmedvetandet mognade. I jämförelse med tidigare och samtida penninginsamlingar som ingick i det pågående nationsbygget kan också insamlingen till förmån för veteranerna med fog sägas ha ingått i detta nationsbygge. Veteranerna blev en viktig symbol för nationen, och denna symbol skulle uppmärksammas och ihågkommas på ett värdigt sätt. Bilden av veteranerna, som gav dem symbolvärdet, skapades genom de berättelser om dem som publicerades i tidningarna. I berättelserna framställdes veteranerna som tappra, ansvarstagande och ödmjuka. Tapperheten beskrev man genom att nämna de krigshändelser enskilda veteraner deltagit i och de krigsskador som de drabbats av. Ansvarskänslan framgick av hur veteranerna efter kriget efter bästa förmåga skaffat sig arbete och utkomst för att försörja sig och sina familjer. Ödmjukheten beskrevs genom att man lyfte fram det stilla och förnöjsamma sätt på vilket veteranerna levtt sitt liv och hur ordentligt och redligt de levde. Genom att medborgarna på olika sätt deltog i insamlingarna och efter förmåga bidrog ekonomiskt skulle kriget och veteranerna leva kvar i det kollektiva minnet och i den fortsatta kunskapsförmedlingen om veteranerna. Också sättet att dekorera festlokalerna avspeglar festernas betydelse för att befästa minnet av veteranerna och för nationsbygget.

Tidningspressen var ständigt närvarande då den rapporterade om fester och andra penninginsamlingar samt publicerade berättelser om veteranerna. Utan tidningspressens medverkan hade insamlingen för veteranerna inte kunnat förverkligas i samma omfattning.

De tre centrala elementen festerna, penninginsamlingen och de publicerade berättelserna om veteranerna engagerade en stor del av landets medborgare, som festdeltagare, donatorer och tidningsläsare, vilket bidrog till att skapa ett nationellt vi. Veteranerna, som män av folket, kunde framställas som goda patrioter sedan Runeberg omskapat bilden av kriget 1808–09.

Läkaren Linné, kvinnorna och barnen

Livets, hälsans, kärlekens och dödens empiri

De olika aspekterna av Carl von Linnés dietetiska, medicinska, botaniska, zoologiska och allmänna naturfilosofiska perspektiv har blivit grundligt genomgångna och belysta. Detsamma gäller det religiösa predikamentet för hans vetenskapliga livsåskådning, den naturliga teologin. Linné, och många av hans samtida, läste naturen som en biblisk blädderbok där spåren av Skaparen kunde blottas, bild för bild, genom det vetenskapligt allseende ögat – förstärkt genom 1700-talets alltmer förfinade mikroskop. Allt i skapelsen hade ett ändamål med människan som mening och operativt tolkande mästare. ”Skaparen har givit oss alfabetet, vår uppgift är att läsa det”, deklarerade Linné. Denne sågs som ”en andre Adam”. Han var botanisten, som skapade det förklarande sexualsystemet och den binomiala nomenklaturen, och möjliggjorde en mer adekvat namngivning av växterna.¹

Också Linnés merkantilistiska, eller snarare kameralistiska, agenda är klarlagd.² Allt i naturen kunde, och borde, tillvaratas. Sverige skulle substituera sin dyra import av medicinalväxter och andra förnödenheter genom inhemsk odling. Fädernelandet måste bli ekonomiskt självständigt, kapabelt att föda och vårda sin befolkning genom egna

-
1. Elis Malmeström, *Carl von Linné. Geniets kamp för klarhet* (Stockholm 1964), s. 174–175. Malmeström ger den kanske mest fylliga behandlingen av Linnés religiositet i relation till skapelsesyn, Gud och naturens mening och mål. Linné själv var synnerligen medveten om att hans system, det mest tillförlitliga dittills, endast var ett *artificiellt* system. En dag, trodde han, skulle det *naturliga* systemet kunna klarläggas helt och hållet.
 2. Carl von Linné, *Om jämvikten i naturen*. Inledning och kommentar av Gunnar Broberg. Övers. Anders Piltz, s. 25–29, 51. Linnés natursyn presenteras koncist och klart i Gunnar Broberg, *Homo Sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (Stockholm 1975), s. 3–104. En tolkande översikt finns också i Lisbet Koerner, *Linnaeus: Nature and Nation* (Cambridge, Massachusetts/London 1999), s. 2–5, 95–112, 125–127.

inhemska råvaror och medicamenter. Populärvetenskaplig undervisning i tal och skrift var därför en livslång angelägenhet för Linné för att sprida hälso- och hygieninformation till folket. Präststuderande utrustades med grundläggande medicinska kunskaper, som de i sin tur skulle sprida till folket ute i bygderna.

I detta linneanska upplysningsarbete, såväl som i Linnés dissertationer och i andra skrifter, stod kvinnorna, barnen och hälsofrågorna ofta i fokus.³

Frågeställningar

I Linnéforskningen har livsfältet kvinnor och barn sällan explicit belysts. Jag tänker då närmast på Linnés aktiva omsorg om kvinnorna och barnen, om både deras kroppsliga och psykiska hälsa. Graviditet, barnafödande och föräldrarnas relation till sina barn, inklusive barnens uppfostran, samt vården av dem under deras uppväxtår, var ett ofta återkommande ämne i Linnés hälsoperspektiv.

Min avsikt med denna uppsats är *inte* att delta i en feministisk tolkningsdiskurs. Det ska ändå nämnas att olika bud har givits i auktionen om Linnés kvinnosyn. Kirsi Vainio-Korhonen t.ex. noterar att Linné ansåg att kvinnans njutning var en förutsättning för graviditet, eftersom fostrets tillkomst fordrade att mannens sperma blandades med kvinnans ”tunnare vätska”. I Linnés sexualsyn var de manliga och kvinnliga könsorganen (mannen och kvinnan) självklart jämställda ur fortplantningens perspektiv.⁴

Lisbet Koerner däremot menar att Linné under hela sitt liv både attraherades sexuellt och kände avsky för den mogna kvinnans kroppsliga funktioner. Hans avsky, skriver hon, sträckte sig långt utöver samtidens vanliga misogynitet. I hans emotionella värld, fortsätter hon, stod männen i centrum.⁵ I bakgrunden ruvar kanske en sällan citerad

3. Otto E. A. Hjelt, *Carl von Linné såsom naturforskare och läkare* (Helsingfors 1907), s. 41–42, 123–124. Linné undervisade själv de blivande prästerna. Anteckningarna ’In usum Theologiae studiosorum, föreläsningar om sjukdomars kiennande, hållne privatim uti 12 lectioner, höstterminen 1759’, finns bevarade i *Carl von Linnés Svenska arbeten i urval och med noter utgifna af Ewald Ährling* (Stockholm 1880).
4. *Om sättet att tillhoppa gå*. Collegium Medicum af Archiatern och Riddaren Carl von Linné. Sexualföreläsningar av Carl von Linné. Collegium Medicum (1969), s. 33–34. Linné, skriver Kirsi Vainio-Korhonen, t.o.m. betraktade kvinnor, som vägrade sexuellt umgänge, som ”sjuka”. Kirsi Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat. Kättilöden, synnytysten ja arjen historiaa* (Helsinki 2012), s. 58.
5. Koerner, *Linnaeus*, s. 153–154.

Linné-föreläsning om dietetik, hållen vid Uppsala universitet 1770, där det sägs bl.a. följande:

Hur lumpet äro vi icke tillkomna. [...] Ni äro utkläckta *in matrice inter stercus et urinam*. Ni äro framstupandes inkomna genom den obscenaste äreport.⁶

Koerner vill påvisa att Linné, manligt misogynt, såg jungfruligheten som den ultimata skönheten och följaktligen kände sig kluven inför den vuxna kvinnan. Hans kvinnsosyn skulle alltså ha varit typiskt dualistisk med Andromeda som oskuldsfullt ideal.⁷ I en av hans många botaniska allegorier spårar vi faktiskt en sådan skiftning. I Lappland fascinerades Linné av den vackra *Andromeda polifolia* (blomris) och skrev att ”hennes fågring behålles allenast så länge hon är jungfru (såsom även sker med fruntimmer)”.⁸

Jag anser att det går att analysera den ovancerade föreläsningen på ett annat sätt. I likhet med Pauline Snoeijs fäster jag mig i stället vid metaforen ”äreport”, och sätter uttrycket i samband med andra texter, där Linné i sinnligt ömma ordalag omtalar det kvinnliga könsorganet.⁹ Det finns även andra positiva tolkningar. Londa Schiebinger framhåller, med rätta, att Linné i sitt sexualsystem, jämfört med tidigare och samtida vetenskapsmän, uppvärderar det kvinnliga inslaget i fortplantningens samspel. Däremot, menar hon, var Linné socialt konservativ. Han ville att hans döttrar skulle växa upp till starka husmödrar och inte utvecklas till fashionabla ”modedockor”.¹⁰

-
6. Översättning: ”i livmodern mellan avföring och urin”. Jämfört med Linnés alla dissertationer, och en mängd andra texter, räcker knappast detta enda citat till för att fastslå en genomgripande hållning hos honom. Linné frossar ofta i ett mustigt språk. Han hade en livslång fascination inför det fysiska: kroppen och alla dess utsöndringar och avdunstningar – ända in i döden. Citatet ingår i ’Inledning till dieten. Fyra föreläsningkoncept’. Utg. av Arvid Hj. Ugglå och Telemak Fredbärj. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr. 35. Utg. av Svenska Linné-sällskapet (1961), s. 7.
 7. Koerner, *Linnaeus*, s. 153–154.
 8. Som Mariette Manktelow och Petronella Kettunen påpekar var detta en utbredd myt, som ingick i Linnés tankevärld: en oskuld var vacker ända fram till sitt första samlag. Mariette Manktelow & Petronella Kettunen, *Kvinnorna kring Linné* (Ryd 2007), s. 22–23. Här kan man ju fråga sig om detta är en ”myt”, som bara omhuldades under tidigare sekler?
 9. Pauline Snoeijs, *Linnés brudkammare* (Ryd 2007). Här citerat genom Manktelow & Kettunen, *Kvinnorna kring Linné*, s. 21–23.
 10. Londa Schiebinger, *Nature’s Body. Gender in the Making of Modern Science* (1993/2004), s. 23–28. Linné var ju inte, som bekant, den förste att notera manligt och kvinnligt bland växterna.

Linnés sexualsystem, ”växternas bröllop”, tolkades inom ramen för äktenskapet – låt vara att flera av hans klasser inte ingick i tidens ”lagliga” äktenskapssyn; ståndare och pistiller trängdes ju ofta polygam i samma sängkammare i Linnés botaniska värld. Under 1700-talet började en romantisk syn på kärlek och äktenskap växa fram tillika med fascination för illustrativ pornografisk fixering vid detaljbeskrivningar av genitalierna.¹¹ I Linnés texter anar vi denna spänning, d.v.s. brytningstiden mellan arrangerade äktenskap och frivilligt ingångna föreningar av genuin kärlek. Hans kristna grundsyn medförde naturligtvis att den mänskliga sexualiteten monogamt hölls inom äktenskapets ramar. Han konstaterar, både romantiskt och krasst:

Att gifta sig par amour är med naturen öfwerensstämmande; men när man har afseende på economie är det ej alltid rätt. [...] Att gifta sig par amour är fuller, artig och naturligt nog, men som ordspråket lyder: ”det kostar et par nötter att under eget bord sätta sina fötter”.¹²

Londa Schiebinger understryker att Linnés avsikt med sitt sexualsystem inte var att provocera (även om han faktiskt anklagades för ”pornografi”). Han tenderade helt enkelt att se allt kvinnligt som ”hustru”. Han omtalade t.ex. sin lagvigda som ”min monandrisk lilja”. Liljan symboliserar jungfrulighet. Monandrisk betyder ”har endast en man”, d.v.s. monogam.¹³

Londa Schiebinger fäster stor vikt vid det faktum att Linné introducerade klassen *Mammalia* (däggdjur) som den första klassen i sin hierarkiska indelning av *regnum animalium*, djurriket.¹⁴ Hennes idéhistoriska konklusion är, i min översättning, följande:

Man kan argumentera för att Linné, genom att privilegiera unik kvinnlig karaktäristiska på detta sätt, bröt med den långa tradition som utgick från det manliga som alltings mått. I den aristoteliska traditionen hade kvinnan betraktats som en ofullständig man, monstruöst framkommen av naturens misstag. Genom att placera däggdjuren som tecken och symbol för den högsta arten i djurklassen, gav Linné ett nytt värde till det kvinnliga, i synnerhet när det gällde kvinnans roll i reproduktionen.¹⁵

11. Schiebinger, *Nature's Body*, s. 25.

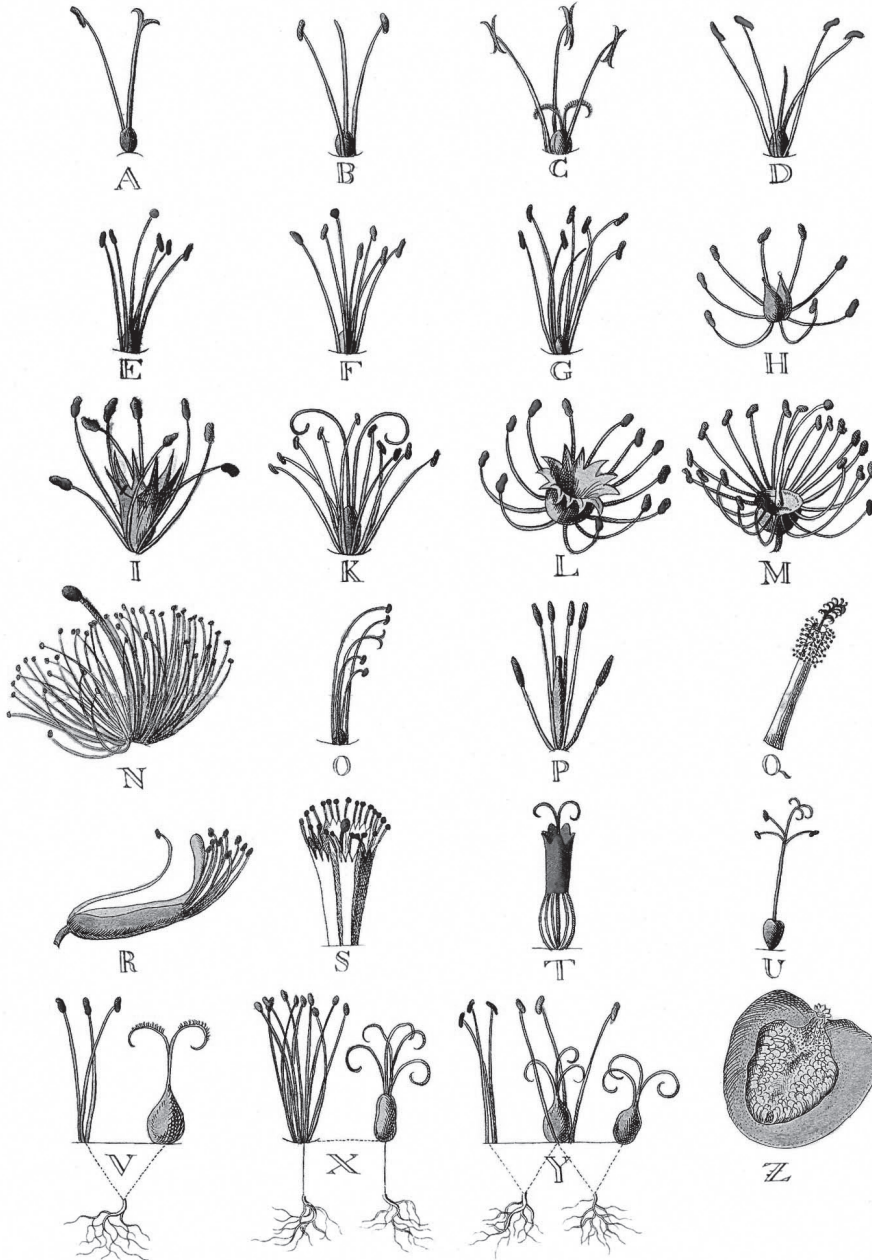
12. Linnés dietetik på grundvalen dels av hans eget originalutkast till föreläsningar *Lachesis naturalis quae tradit diaetam naturalem*, utg. av A. O. Lindfors (Uppsala 1907), s. 225–226. Titeln förkortas i fortsättningen *Lachesis naturalis*.

13. Mademoiselle Basseporte, känd botanisk illustratör, kallades av Linné för ”min andra hustru”. Schiebinger, *Nature's Body*, s. 23–27.

14. Schiebinger, *Nature's Body*, s. 53ff.

15. Schiebinger, *Nature's Body*, s. 53–54.

Clariss: LINNÆI. M. D.
 METHODUS plantarum SEXUALIS
 in SYSTEMATE NATURÆ
 descripta

G. D. EHRET. Palat-heidelb:
 fecit & edidit

Lugd. bat: 1736

Planschen "Methodus Plantarum Sexualis in sistemate naturae descripta"
 (Leiden 1736) föreställer pistiller och ståndare enligt Linnés sexualsystems
 24 klasser.

Monandria.
Diandria.
Triandria.
Tetrandria.
Pentandria.
Hexandria.
Heptandria.
Octandria.
Enneandria.
Decandria.
Dodecandria.
Isosandria.
Polyandria.
Didynamia.
Tetradinamia.
Monadelphica.
Diadelphica.
Polyadelphica.
Syngenefia.
Gynandria.
Monoccia.
Dioecia.
Polygamia.
Cryptogamia.

Carl von Linné (1707–1778).
Bild: Wikimedia Commons.

Vi vet att Linné ofta strödde in reflektioner av klassiska filosofer och naturvetare i sina texter. Därmed skulle han indirekt, har det sagts ibland, ha fört vidare en antik misogynitet. Dessa bildningsmarkörer utgör ändå bara en försvinnande liten andel bland de otaliga latinska hänvisningar som genomsyrar många av Linnés skrifter.¹⁶ Allting ligger dessutom inte synligt i öppen citatdager. Linnés latinska tankelån står de facto inte alltid i samklang med hans empiriska resultat och vetenskapliga konklusioner – utan att han själv nämnvärt låter sig bekymras av inkonsekvensen. Jag ställer mig frågan om samma sak gäller hans kvinnosyn.¹⁷ Jag finner det därför meningsfullt att söka efter en mer konsekvent linneansk könssyn, som kanske ligger djupare förankrad i hans egna biologiska tankebyggen än i spridda och sporadiska ordstäv.

Frågan lyder: vilken bild får vi av Linnés syn på kvinnor och män, sexualiteten och barnen, i de linneanska dissertationerna och i hans

16. Se t.ex. Elis Malmeström, *Carl von Linné* (Stockholm 1964), s. 11, 29, 39, 41, 48, 177, 143, 154–155, 157, 162, 177, 186, 201–204, 209, 212, 216–217, 236–237, 272, 302, 307, 324, 328, 336–337, 361, 363.

17. Det är viktigt att komma i håg att linjen mellan vetenskapligt språk och t.ex. metaforer, retoriska ornament och analogier under Linnés tid fortfarande var dragen i vatten. Detta gäller i synnerhet för en så verbalt expressiv människa som Linné. Hans stilistiska ekvilibristik är minst lika utvecklad som hans mikroskopiskt skarpa ögon.

egna föreläsningar? Med exempel ur några av hans 186 avhandlingar, publicerade mellan 1743 och 1776, vill jag försöka fånga in hans *vetenskapliga* syn på kvinnor och barn.¹⁸ Jag hänvisar delvis även till Linnés dietetiska föreläsningar som en genväg till hälsotematiken i avhandlingarna.¹⁹

Kvinnan och mannen, märgen och barken

Det var inte enbart inom sitt artificiella sexualssystem som Linné såg könens samspel och djupa inbördes beroende av varandra. Han utarbetade ett genomtänkt, om än snårigt och ibland svårförståeligt, könssystem i sina teorier om relationen mellan *cortex* (barken) och *medulla* (märgen) i såväl de enskilda människokropparna som i plant- och djurkropparna.²⁰ Samspelet mellan märgen (den kvinnliga substansen i kroppen) och barken (den manliga substansen i kroppen) återkommer i många av hans avhandlingar, bl.a. i den tidiga *Dissertatio medica inauguralis sistens saporem medicamentorum* (om läkemedlens smak) från 1751.²¹

-
18. Ca hälften av Linnés avhandlingar föreligger i svensk översättning. De flesta av de aktuella dissertationerna i denna artikel finns faktiskt i svensk översättning. Jag refererar till texterna som ”Linnés avhandlingar”, eftersom samtliga, utom en handfull dissertationer, är dikterade och komponerade av Linné själv. 1700-talets disputationer försiggick, som vi vet, på ett annat sätt än i våra dagar. Linné tänkte och formulerade teserna. Respondentens uppgift var att dels försvara professorns tankar, dels visa sin förmåga att självständigt uttrycka sig på latin.
 19. Främst använder jag *Lachesis naturalis* men också Linnés *Materia medica*. Liber 1 och Liber 2 hör till primärkällorna, liksom *Caroli Linaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturligt levnadssätt*. Utg. av Arvid Hj. Uggla (Uppsala 1958), s. 36–38. Titeln förkortas i fortsättningen till *Diaeta naturalis*.
 20. Linné själv menade att dessa teorier var hans viktigaste bidrag till vetenskapen, även om knappast någon av hans samtida kollegor förstod hans medulla- och cortexsystem. Sett ur dagens vetenskapliga kunskapsperspektiv kan man säga att han delvis hade en grundläggande korrekt idé, som i sitt sammelsurium blev både svårförstådd och fel.
 21. Utläggningar om *medulla* och *cortex* återkommer i flera av Linnés dissertationer, bl.a. *Plantae hybridae* (1751), *Consectaria electrico-medica* (1754), *Metamorphoses plantarum* (1755), *De transmutatione frumentorum* (1757), *Medicamenta graveolentia* (1758), *Animalia composita* (1759), *Genera morborum* (1759), *Generatio ambigena* (1759), *Theses medicae* (1760), *Prolepsis plantarum* (1760), *Fundamentum fructificationis* (1762), *Dissertatio diaetetica in qua spiritus frumenti proponitur* (1764), *Dissertatio medica de effectu et cura vitiorum diaeteticorum generali* (1766) och *Respiratio diaetetica* (1772). För en helhetstolkning se t.ex. Otto E. A. Hjelts *Carl von Linné såsom naturforskare och läkare* (Helsingfors 1907), som förklarar Linnés teorier mycket utförligt, s. 57ff. Ett enkelt förklarande schema finns även i Broberg, *Homo Sapiens*, t.ex. s. 108.

Redan i *Fundamenta botanica*, utgiven i Holland 1737, finner vi Linnés amplifiering av ”den odödliga Boerhaaves” teori, enligt vilken den mänskliga kroppen består av *fluida* och *solida*, d.v.s. av både mjuka och hårda element.²² De *solida* delarna bildar ett omgivande element med uppgift att beskydda *fluida*, d.v.s. hjärnan och dess förlängda delar. Sjukdomar i fysiska delar av kroppen skulle botas med läkemedel med skarp smak, medan sjukdomar i de mjuka substanserna kurerades, enligt Linné, genom läkemedel med stark lukt²³. Fjorton år senare i *Philosophia botanica*, 1751, utvecklade Linné dessa tankar ännu utförligare.²⁴

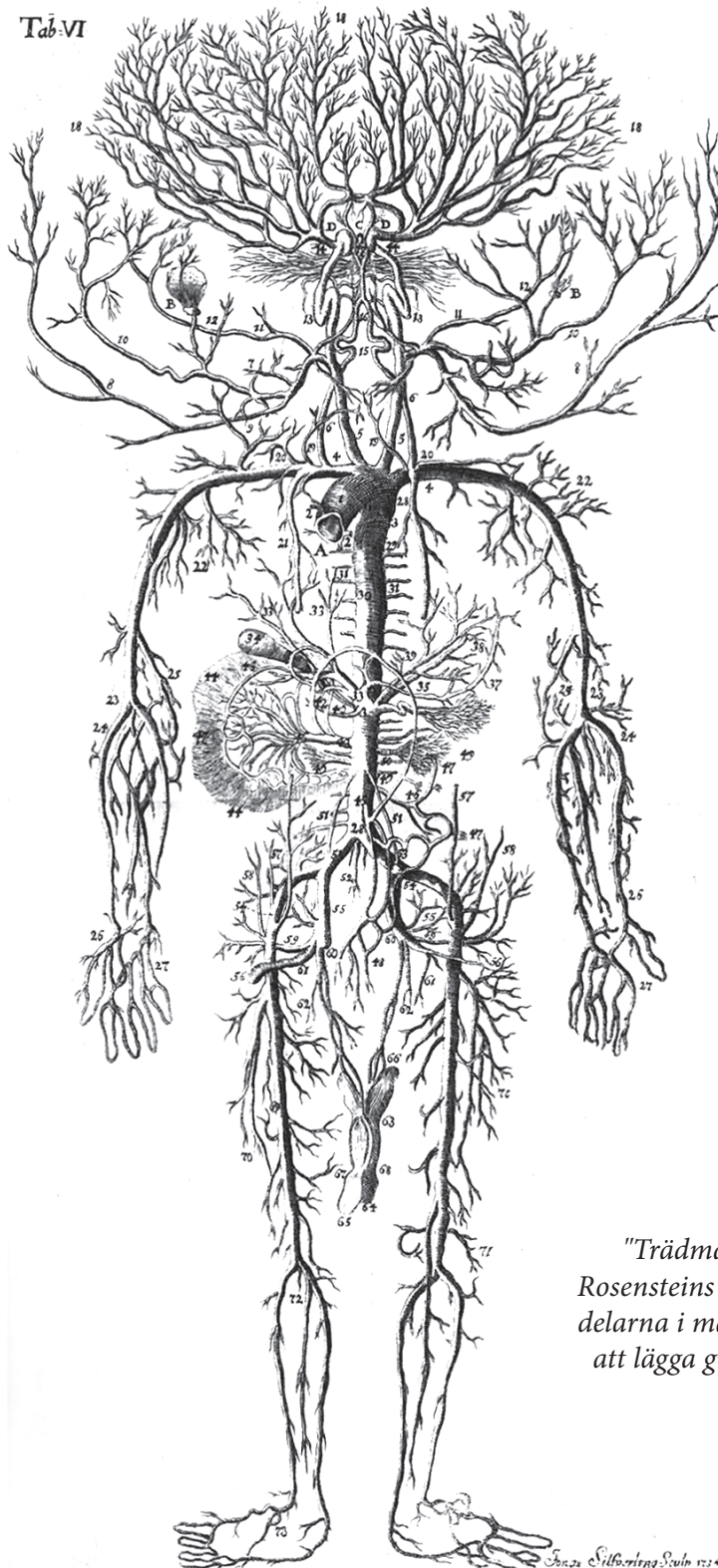
I *Plantae hybridae* från 1751 refererar Linné återigen till sin teori om märgens och barkens symbiotiska samspel av *fluida* och *solida*. *Medullan*, ärvd längs moderssidan, är den livsbärande kvinnliga substansen, som skapar knoppar och frö hos växten. Den manliga *cortex* bidrar med barksubstans, beskyddar märgen och förser den med näring, nödvändig för ståndarna och pollenproduktionen. Hybridplanter kommer följaktligen, enligt Linné, att likna moderplantan i sina fruktbärande delar och faderplantan i sina vegetativa delar. Det är fastslaget, enligt Linné, ”att människokroppen består av två delar, den moderliga, eller inre och nervösa delen, samt den faderliga eller yttre och fibrösa delen”. (Med den ”nervösa delen” avser Linné alltid nervsystemet som helhet).²⁵

22. Herman Boerhaave (1668–1738) var holländsk läkare, professor i medicin och botanik i Leiden – högt beundrad av Linné. Uppskattningen var ömsesidig. Inför Linnés *Genera plantarum* (1737) hade Boerhaave ”häpnat inför författarens oändliga noggrannhet, verkets ojämförliga säkerhet, dess skönaste nytta vilken i århundraden kommer att lovordas, efterliknas av de bästa och ge insikt åt alla”. För översikt se t.ex. *Carl von Linné. Om botanikens grunder. Ett 1700-talsmanuskript sammanställt av Lars Bergquist*, red. Carina Nynäs (Stockholm 2007), s. 444, samt ’Läkemedlens smak. Sapor medicamentorum’. Akademisk avhandling under Linnés presidium (Uppsala 1751). *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 31 (1958), s. 5–7.

23. ’Läkemedlens smak’, s. 5–7, 17–20.

24. En av de mer kortfattat tydliga resuméerna av mærg-barkläran återfinns i ’Om följderna av dietetiska fel och deras behandling. De effectu et cura vitiorum diaeticorum generali’ (1766). Övers. av Ejnar Haglund. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 53 (1967), s. 5–6.

25. Här är Linné lite för snabb med att applicera sina teorier ur växtvärlden till människan. Grunden i hans mærg- och barkkoncept är i och för sig korrekt: vi är uppbyggda av inre hålrum som är fyllda med vätskor. Däremot har detta faktum ingenting med manligt och kvinnligt att göra. Se t.ex. ’Om bruket av mentha. De menthae usu’. Akademisk avhandling under Linnés presidium (1767). Övers. av Telemak Fredbärj och Albert Borman. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 59 (1971), s. 5. ’Hybridväxter. Plantae hybridae’ (1751). Översatt från latinet av Johnny Strand. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 74 (2009), s. 7–10.

Linnés tidiga intresse för electriciteten som fenomen framgår av avhandlingen *Consectaria electrico-medica* från 1754. Både i *Clavis medicinae* och *Lachesis naturalis* utvecklade han dessutom sina idéer om electricitet, ett fenomen som han växelvis kallar *electrum*, *electricum*

och *electricitas*.²⁶ Enligt honom ligger själva livsscentret i *encephalum*, medulla-substansen, d.v.s. i den kvinnliga komponenten. *Medullan* består av hela nervsystemet och omfattar således *cerebellum*, *cerebrum*, ryggmärgen, *medulla*, *oblongata* och nerverna:

Denna närs och uppehålls av en ytterst fin och flyktig elektrisk kraft, den vestialiska elden, som antänd i den första mänskliga varelsen har brunnit, brinner och vill för evigt brinna.²⁷

Denna ”vestaliska eld” ärvs m.a.o. från ”urmodern”. Genom ägget, förklarar Linné, överförs denna kraft från modern till avkomman. Fostret får sitt *electricum* genom sin moder, men så snart navelsträngen är avklippt får det nyfödda barnet sitt *electricum* direkt från luften. Hjärnan liknar vecken i ett ljus där flammorna är *spiritus animales*, ångor som upprätthåller den elektriska livsflamman. *Electricum* existerar i luften och transporteras, enligt Linné, via vår andning till lungorna. Från lungorna förs elektriciteten via blodet till hjärnan, där den lagras för att spridas genom nervsystemet till kroppens olika delar.²⁸

Enligt Linnaeus, förklarar Patrick Sourander, är de nakna nervändarna så många i hjärnmembranen att man får intrycket att hjärnan, eller dess kvinnliga, mjuka delar, expanderar för att subtilt uppta alla stimuli, som den mänskliga kroppen exponeras inför. Sourander fortsätter:

Linnaeus tänkte sig att elektriciteten distribuerades via nerverna till kroppens samtliga delar och, vilket ter sig än mer förvånande, han förmodade helt korrekt att den också transmitterades från de perifera delarna av kroppen till hjärnan (1754). Enligt hans åsikt var ett sådant elektriskt fenomen i levande djur, inklusive människan, av ett annat slag även om det var nära relaterat till fysiskt producerad elektricitet. Linnaeus' idéer om vad vi numera kallar bioelektriska fenomen var inte baserade på experiment. Trots det avslöjas en anmärkningsvärd intuitiv kapacitet att förebåda framtida forskning. Även om det finns få bevis för Linnaeus' förmåga att utföra kontrollerade experiment uppvisade han en känsla för värdet av sann experientiell verifikation.²⁹

-
26. Redan 1745 fick Linné utförlig information om electro-terapi genom sin nära vän Abraham Bäck. En annan viktig kunskapskälla var Linnés trogne brevvän François de Sauvages de la Croix, professor i Montpellier. Han hävdade att electricitet med framgång kunde användas för att bota många sjukdomar, i synnerhet paralytiska tillstånd. 'Elektriskt-medicinska satser. Consectaria electrico-medica.' (1754). Övers. av Arvid Hj. Uggla. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 19 (1955), s. 4, 10.
27. 'Elektriskt-medicinska satser. Consectaria electrico-medica', s. 10.
28. Ibid.
29. Patrick Sourander, 'Linnaeus and Neurology', *Svenska Linnésällskapets årsskrift* (1978), s. 105–106; Patrick Sourander, 'Linnaeus and Neurology', Gunnar Broberg (ed.),

Min avsikt med denna ”elektrifierade belysning” av Linnés tankar kring livets ursprung, centrum och fortsatta flammande, handlar inte om att ge honom vetenskaplig erkänsla i efterhand på ett område där han snarare var en passionerat intresserad tankeresenär än en fackman. Jag menar i all enkelhet att hans självklara positionering av den centrala livskraften i den kvinnliga *medulla*-substansen (hur skev teorin än ter sig i vår tid) kanske säger oss något utöver hans obscena ”äreports”-reflektion ovan. I denna organismernas tudelning av manligt och kvinnligt, i såväl planta, djur som människa, bildas enligt Linné den centrala livskraften av det kvinnliga elementet i hjärnan för människans och djurens del. *Cortex* är den hårda och beniga strukturen, som skyddar detta innanmäte. Hjärna, ådror, vener, blod utgör det feminina *medulla*-elementet. När *medulla* och *cortex* fungerar normalt och naturligt tillsammans strömmar blodcirkulationen perfekt: kroppen/plantan/djuret andas och lever i harmoni och balans. All hälsa förutsätter, enligt Linné, detta inre och välfungerande samspel mellan kvinnligt och manligt.³⁰

I avhandlingen *Medicamenta graveolentia* (läkemedel med stark smak) från 1758 läser vi att en sund och frisk människa, vars *encephalum* (hela nervsystemet) fungerar perfekt, är förmögen att ”uppfatta nuet, har ett välfungerande minne, kan föreställa sig det frånvarande, bedöma allt i omgivningen på ett nyktert och balanserat sätt”. Den friska man eller kvinna, där det kvinnliga livscentret, *medullan*, är beskyddat och närt av den manliga barken, *cortex*, söker ständigt det naturliga och undviker allt som står i opposition mot naturen. Hon är dessutom glad till sinnet, smärtfri, pigg och vaken. Om nerverna

Linnaeus: Progress and Prospects in Linnaean Research (Uppsala 1980), s. 98–114. (Min översättning till svenska). I ’Swedenborg, Linné och hjärnforskningen’, *Nordisk Medicinhistorisk Årsbok* från 1990, ger Patrick Sourander också, tillsammans med Torsten Gordh J:r, en belysande bild av Linnés tankar kring hjärnans verksamhet. Cellerna beskrevs först (i växter) av Robert Hooke (1638–1703) och i vad han kallade nervfibrer av Anton van Leeuwenhoek (1673–1723). Studium av den fina, inre strukturen av nervsystemet var inte möjlig före 1800-talet när de anakromatiska linserna konstruerades. Under Linnés tid trodde man att nervsystemet utgjorde ett enhetligt nätverk i sig. Först senare upptäckte den spanske anatomisten Salvadore Ramonòn y Cajal (1852–1936) att nervcellerna var självständiga enheter. *Encyclopedia of Neuroscience*, ed. G. Adelman (1987), s. 843–847.

30. T.ex. ’Tvåkönad alstring. Generatio ambigena’ (1759). Övers. av Ejnar Haglund. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 39 (1962), s. 7–9. ’Växternas krafter. Vires plantarum’ (1756). Övers. av Telemak Fredbärj och Albert Boerman. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 57 (1970), s. 7.

Adam och Eva. Döden mitt livet.

disorganiseras kollapsar systemet och sinnesorganen blir dysfunktionella. Detta kunde, ansåg Linné, leda till insomni, smärtor, glömska, falska imaginationer, förvirring, raseri, skräck eller frenetisk kärlek.³¹

Linné drog en radikal slutsats av sitt ”kvinnliga hjärnsystem”: mänskligheten borde räknas på modernet. Som Gunnar Broberg påpekar beskriver Linné den alstrande naturen, *Natura creatrix*, som *Diana polymammae*, d.v.s. den mångbröstande gudinnan. Linnés vitalistiska synsätt får honom att betvivla att Eva skapades ur Adams revben. I ett svarsbrev till riksheraldikern Samuel Tilas skriver han följande:

Ofta har iag undrat hwarföre menniskorna ej räknat sin familie på modernet, såsom Hiärnan sedes vitae, med viribus ingenii komma af modren, att förtiga detta woro alltid infallabile.³²

Linnés skapelsesyn var således inte enbart bibliskt grundad. Den var också färgad av uråldrig fruktbarhetsmyt.³³

31. 'Starkt luktande läkemedel. Medicamenta graveolentia' (1756). Övers. av Ejnar Haglund. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 54 (1970), s. 10–11.

32. Gunnar Broberg, 'Den största juvel i medicinen', *Carl von Linné. Clavis medicinae duplex. Medicinens tvenne nycklar*. Översättning, inledning och kommentarer av Birger Bergh, Gunnar Broberg, Birger Jonsell, Bengt I. Lindskog (Stockholm 2008), s. 31–33.

33. I sin föreläsning 'Skaparens avsikt med Naturens verk' från 1763, översatt av Arvid Hj. Uggla, *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* (1947), skildrar Linné skapelsens kedjeprocess i kvinnliga ordalag: leran är ”havets dotter”, vilket i sin tur leder till att sanden är ”luftens dotter” och mullen i sin tur ”växternas dotter”.

Den fruktsamma kvinnan

Linné räknade med åtta olika orsaker till infertilitet, samtliga p.g.a. fysiska störningar i kvinnokroppen: alltför riklig eller återhållen menstruation, kramper i livmodern, leucorré (flytningar från underlivet), livmoderframfall eller paralyserade genitalier. S.k. *sterilitas virginum* drabbade, enligt Linnés förmenande, enbart alltför maskulina kvinnor.³⁴

Om steriliteten var kvinnans skuld så var impotensen ett manligt skamproblem. I avhandlingen *Dissertatio medica de acetariis* (om sallader) från 1756 möter vi en varnande notis i ett citat av ”komikern Eubolus” där sallad kallas ”föda för döda”. Alltför riklig förtäring av sallad, bekräftar Linné, nedsätter könsdriften.³⁵ Om de menstruerande kvinnornas könsdrift och fruksamhet säger Linné följande:

Den skönheten Fruentimen hafwa, den hafwa de at tacka den ädla vätskan före, ty under den tiden de ha den i behåll äro de aldra skjönast, då äro ögonen klara som christall, hyn liflig och angenäm, läpparne röda som zinober, kinderna hafwa sin blomstrande färg med en låckande ljuflighet.³⁶

I *Dissertatio diaetetica in qua motus polycrestus delineator* (om diet och hälsosam motion) från 1763 skärskådar Linné olika kvinnosjukdomar, som t.ex. *leucorré* och *menstrua suppressa* respektive *menstrua nimia*

34. Nils Uddenberg, *Linné och mentalsjukdomarna* (Stockholm 2012), s. 124–125.

35. 'Om salladsväxter. De Acetariis' (1756). Övers. av Ejnar Haglund. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 29 (1958), s. 12. Ett minst lika kuriöst inlägg hittar vi i avhandlingen *De varietate ciborum* (om variation i föda) från 1767 där vi ges en anekdot om en engelsman, som dagligen konsumerade grönsaker och därför olyckligtvis drabbades av sterilitet. Så snart engelsmannen avhöll sig från sin gröna diet, som fick hans virilitet att vissna, benådades han med ”många underbara kärleksgåvor”. Andra orsaker till impotens kunde, enligt Linné, vara utdragen inkontinens, förtorkad eller skadad *arteria spermatici*, konsumtion av olika giftiga ämnen, problem med trånga vener eller njurproblem, hemorrojder, könssjukdomar, förtäring av mynta, paralytiska sjukdomstillstånd, alltför kort eller smal penis, ridning eller ejakulationsproblem. Se, förutom ovan citerade 'Om salladsväxter. De acetariis' även Uddenberg, *Linné och mentalsjukdomarna*, s. 120–124.

36. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 13. Här kunde man i förstone anklaga Linné för ”klimakteriemyten”, d.v.s. att en kvinna efter menopausen ”torkar ihop” och förlorar sin attraktionskraft. Det är korrekt, givetvis, men här såsom överallt när Linné talar om ”kärringar” eller gamla kvinnor, hittar vi alltid ett motsvarande omdöme om gamla män. Åldrandet ser han som båda könens förfärliga ”sjukdom”. Här är Linné lika pessimistisk som Predikaren, som ligger till grund för hans reflektioner kring åldrandet. Se *Diaeta naturalis*, s. 41 om ”gamla gubbar som rör sig som skuggor”, och 'Ålderdomen enligt Salomo. Senium Salomoneum' (1759). Övers. av Hjalmar Hedfors. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr. 27 (1958), s. 3–20.

(återhållen eller alltför riklig menstruation). Kvinnorna från de högre samhällsklasserna, som levde ett flärdfullt och lättjefullt liv, ständigt läppjande på te, kaffe och andra lyxdrycker, ansågs vara särskilt sårbara för kroppslig försvagning. De blev därmed mer mottagliga för olika kvinnosjukdomar än bondkvinnorna, i synnerhet för nämnda leucorrhé. Enligt Linné led de ”sunda bondkvinnorna” aldrig av dylika kvinnliga åkommor. Adelsdamer, och kvinnor från de högre samhällsklasserna, utvecklade genom sitt stillasittande och bekväma liv en försvagad livmoder, och förlorade följaktligen sina krafter genom alltför riklig menstruation. Tack vare daglig motion (hårt arbete) drabbades landsbygdens kvinnor inte av lyxproblem av detta slag. Om månadsblödningen upphörde kunde orsaken, enligt Linné, också ligga i ett alltför sedentativt liv, vilket ibland – tvärtemot det ovansagda – kunde göra livmodern styv och hård. De flesta kvinnosjukdomar kunde, ansåg han, lindras eller botas genom att man stimulerade blodcirkulationen, enklast genom daglig motion.³⁷

I *Om sättet att tillhoppa gå* läser vi att (den alltid analogiserande) Linné betraktade kvinnans menstruationsblod som en motsvarighet till den manliga säden. Vid samlaget sammanblandades dessa vätskor och gav upphov till det nya livet. Säden var, enligt Linné, ursprungligen röd som blod men ändrade färg under ”resans gång”.³⁸ Linné tillstår här att varken han eller någon annan vet varifrån menstruationsblodet egentligen kommer. I *Lachesis naturalis* reflekterar han kring denna gåta:

Frågas, hwadan komma *menstrua*? Somliga mena at de komma af plethora, för mycken blod som fruentimren äga. Men wi weta at om en qwinna låter sig åder 2 à 3 dagar, förrän *menstrua* skola komma så får hon dem dock lika fullt. Därföre är det något annat, som wi likwäl ej ha oss bekant.³⁹

”Männer hafwa ej sådan flytning förutan i coitus eller genom stark imagination; såsom man wärkeligen låge när en kvinna”, konstaterar Linné. Kyska och ärliga kvinnor har ett sunt, rött blod medan ”horor har ful, blyaktig färg som ser altför försmädlig ut, hwilken altför lätt kan bortskrämma en karl”. Under samlaget, trodde han, sammanblan-

37. Flera dissertationer vidrör detta tema. De mest utförliga är kanske *Dissertatio diaetetica per scalam aetatis observanda* (Diet relaterad till människans ålder), diss. nr 134, (1764) och *Dissertatio diaetetica in qua motus polychrestus delineatur* (Diet och hälsosam motion), diss. nr 131 (1763).

38. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 33–34.

39. *Lachesis naturalis*, s. 217.

dades mannens säd med kvinnans ”inneboende” menstruationsblod. Han menade också att ”menstrua som ej flyta på den tiden qwinnan är hafwande, förwandlas till mjölck och föda för barnet”.⁴⁰

Återhållen menstruation ökade och intensifierade, enligt Linné, den sexuella instinkten hos kvinnan, som dock var svagare än hos män. Ifall en flicka, vars menstruation upphört, inte botades genom samlag riskerade hon att bli ”melankolisk eller depressiv”. I värsta fall blev hon suicidal och försökte rentav ta sitt eget liv. Om läkaren då anade att självmordets orsak låg i detta slag av *culpa naturae* var han förpliktigad att informera ansvarig präst så att ”den stackars flickan inte begravs på galgbacken”. Problem kunde även uppstå på manligt håll av återhållen säd under alltför lång tid.⁴¹

I Linnés avhandling om kaffedrycken, *Potus coffeae* från 1761, får vi veta att kaffedrickande kvinnor nästan ”flyter av blod” under menstruationsperioden. Alltför riklig konsumtion av denna modedryck kunde också, enligt honom, leda till blödningar från livmodern – i värsta fall förorsaka missfall.⁴² Han rekommenderade följaktligen att havande kvinnor skulle avstå från att dricka kaffe.⁴³ I *Canones medici*

40. Om sättet att tillhoppa gå, s. 20–21, 47, 52.

41. Uddenberg, *Linné och mentalsjukdomarna*, s. 100.

42. Linné ägnar en separat dissertation åt just blödningar från livmodern under graviditeten: *De haemorrhagis uteri sub statu graviditatis* (1749). Dissertationen är praktiskt hållen, obstetrikern ska bl.a. främja en så snabb förlossning som möjligt och frigöra fostret från placentan samtidigt som han ska stoppa blödningarna.

43. Den då nya modedrycken kaffe, omtyckt av överklassens kvinnor, diskuteras i dissertation nr 118, *Potus coffeae*, från 1761. Linné ger inte drycken sin reservationslösa välsignelse. Kaffet framställdes av rostade bönor och Linné ansåg generellt att allt näringsvärde försvann vid rostning. Alltför frekvent kaffedrickande förstörde både sömnen och aptiten samt förorsakade huvudvärk. Rikligt kaffedrickande kunde också framkalla väderspänningar, hjärtstörningar, infarkter och blödningar av olika slag. Linné trodde dessutom att överkonsumtion av kaffe kunde torka upp hjärnan och leda till ett alltför tidigt åldrande. Drycken kallades populärt ”capundryck” (capun är en kastrerad tupp) p.g.a. sin anti-afrodiatiska effekt. Däremot ansåg Linné att kaffet, måttligt använt, kunde ha vissa medicinska krafter. Linné var också klar över kaffets effektivitet när det gällde att lindra baksmälla och som bantningsmedel. Kaffet kunde, i små doser, bota huvudvärk, i synnerhet migrän. Sparsamt använd kunde drycken ha en hjärtstärkande funktion vid olika kardiologiska åkommor. Kaffet var dessutom en ypperlig medicin mot mask. I avhandlingen kan vi också läsa att kaffet troddes vara orsak till ett flertal plötsliga dödsfall i Stockholm. Periodvis var kaffet förbjudet i Sverige. Den längsta förbudstiden varade från 1756 till 1769. Se, förutom *Potus coffeae*, 1761, även Katarina Andreasen, ’Huru skall då ett skadeligt träd, en giftig praeparation, och en obehaglig smak, kunna gifwa en hälsosam dryck? Om kaffets (*Coffea arabica*) botanik och användning’, *Växter i Linnés landskap*, ed. Mariette Manktelow & Ingmar Svanberg (Uppsala 2004), s. 12–18.

(allmänna regler för läkare) från 1775 förklarar Linné att kvinnor är fysiskt svagare än män, eftersom alla kroppsliga uttömningar försvarar kroppen.⁴⁴

I Linnés *Fundamenta valetudinis* (grunderna för hälsan) från 1756 samt i *Diaetetica per scalam ætatis humanae observanda* (om diet relaterad till människans olika åldrar) från 1764 möter vi utförliga instruktioner om hur den gravida kvinnan skulle förhålla sig till sitt nya ”välsignade tillstånd”. Så länge det lilla fostret ligger inbäddat i kvinnans livmoder, ”hopkrupet som en ekorre”, eller ”liksom en kyckling som simmar i vitan”, är det skyddat av två hinnor: *amnion* och *chorion*.⁴⁵ Under denna period bör kvinnan, säger Linné, iaktta en strikt diet och undvika för mycket sömn. Om den havande kvinnan sover för mycket ger hon upphov till en fet avkomma. Lider hon av sömnbrist blir barnet svagt och litet. Avhållsamhet från mjölk är, säger Linné, en absolut regel för den havande kvinnan. Mjölkdirckande får fostret att växa sig överdrivet stort, vilket äventyrar både barnets och moderns liv vid förlossningen. Alkohol, liksom alla andra starka, sura eller bittra drycker bör också undvikas. Samma sak gäller för samlag under graviditeten.⁴⁶

Frekvent kroppslig motion under graviditeten ansågs viktig i det linneanska hälsoprogrammet. Det är därför bäst, säger Linné, att gravida kvinnor vistas i övre delen av huset. På så sätt får de naturlig motion genom att gå upp och ner för trapporna. Här berömmar han särskilt samerna, som medvetet stimulerar sina gravida kvinnor till hälsosam motion. Samernas sunda syn kontrasterar han mot det loja överklasslivet, där kvinnorna ofta framförer svag avkomma p.g.a. sitt stillasittande, behagliga liv. Också förlossningen förenklas om den gravida kvinnan aktivt går in för daglig motion.⁴⁷

Linné var väl medveten om problemet med sin tids självlärda barnmorskor. I Sverige publicerades 1697 den första medicinska manualen för

44. *Canones medici, quos, dissertatione medica venis exper. [...] praeside [...] D. D Carolo a Linné pro gradu doctoris propositi ab auctore Sueno And. Hedin Smolando* (Upsaliae 1775), § 8.

45. 'Amman såsom styvmödrer. Nutrix noverca' (1752). Övers. av Sven-Olof Thulin, *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 4 (1962), s. 5–6. Se även *Lachesis naturalis*, s. 10.

46. 'Grunderna till hälsan. Fundamenta valetudinis' (1765). Övers. av Hans Kristoferson. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 28 (1958), s. 8–10.

47. 'Grunderna till hälsan', s. 8–9.

barnmorskor, författad av Johan von Hoorn under titeln *Den Svenska Wäl-öfwade Jord-Gumman*. Enligt författaren, Johan von Hoorn, var de dåtida utbildade barnmorskorna för det mesta fyllekvinnor, som hade näsan i vinflaskan i stället för att hjälpa dödförskräckta födande kvinnor. Några år senare, 1708, grundade von Hoorn det första läroinstitutet för blivande barnmorskor. År 1711 fastställdes officiella utbildningskrav för att erhålla licens att bedriva barnmorskeyrket. I reglerna ingick också krav på en tvåårig praktik hos en läkare. Att yrket hade börjat styras av manlig expertis framgick 1756 när barnmorskan Helena Malheim sammanställde sina yrkeserfarenheter i skriften *Barnmorske Lära*. Collegium Medicum refuserade hennes manuskript under förvändning av att en av deras egna medlemmar var i färd med att publicera en lärobok i ämnet. Malhems bok trycktes först 1995. Först år 1774 grundades Barnbördshuset Pro Patria, för födande kvinnor ur de högre samhällsklasserna. Följande år startade Stockholms Allmänna barnbördshus sin klinik för obemedlade och ogifta kvinnor.⁴⁸

Starka emotionella tillstånd och nervösa urladdningar innebar alltid, enligt Linné, en stor risk för missfall. Här finner vi orsaken till varför han ständigt understryker vikten av sexuell avhållsamhet under kvinnans graviditet. Människan är, säger Linné, exceptionell jämfört med andra djur: hon är den enda som tillåter *coitum cum marito post conceptionem*, samlag efter befruktning. Enligt Linné var detta en styggelse. Merparten av alla missfall berodde, ansåg han, på sexuell aktivitet medan kvinnan var havande. De linneanska råden för att undvika missfall repeteras i många dissertationer och andra textsammanhang.⁴⁹

Som ett excellent naturläkemedel vid upprepade missfall lyfts rabarbern fram i en avhandling från 1752 som analyserar just denna effektiva läkeväxt. Rabarbern hörde, enligt Linné, rent generellt till de mest effektiva och mångsidiga medicinalväxterna. I små doser kunde den rekommenderas även åt barn. Linné berättar hur en kvinna, som hade drabbats av flera missfall, äntligen lyckades behålla och bära

48. Adrian Wilson, *The Making of Man Midwifery: Childbirth in England 1660–1770* (London 1995), s. 80–82; Vilhelm Djurberg, *Läkaren Johan von Hoorn, förlossningskonstens grundläggare i Sverige*, Lychnos-Bibliotek nr 4 (1942); Helena Malheims barnmorskelära, red. Pia Höjeberg (Stockholm 1995).

49. Se t.ex. 'Grunderna till hälsan', s. 9. Om inte missfall inträffar genom samlag under graviditeten så kommer barnet i alla fall, enligt Linné, att försvagas och t.ex. drabbas av epilepsi.

fram sitt fullgångna foster tack vare en dekokt på rabarber, mineraler och saltpeter. Rabarberns verkan var framför allt sammandragande.⁵⁰

Lika starkt som Linné betonade den kroppsliga sidan lyfte han fram vikten av psykologiskt välbefinnande hos den havande kvinnan. Det är nödvändigt att den blivande modern känner sig lugn och trygg, väl till mods. Stress och upprörda känslor kan, betonar han, förorsaka epilepsi eller missbildningar hos fostret.⁵¹

I avhandlingen *Dissertatio medica de menthae usu* från 1767 möter vi än en gång Linnés omsorg om kvinnans hälsa, liv och graviditet. Mynta ansågs ha en dämpande effekt på hysteri, förorsakad av störningar och sjukdomar i de gentiala organen. Enligt Linné använde hysteriska kvinnor dagligen mynta för att bota sina menstruationsproblem. En konsekvens därav var att deras blödningar blev så rikliga att det uppstod risk för livshotande blödningar från livmodern, vilket i sin tur gjorde att de måste avstå från myntakuren.⁵²

Linné var mycket entusiastisk när det gällde myntans läkande krafter; han såg den nästan som ett slags *panacea*, d.v.s. ett universalläkemedel. Mynta var dessutom farmakologiskt effektiv mot astma. I synnerhet för kvinnor, som nyligen nedkommit, hade växten enligt honom en stärkande effekt.⁵³

Kvinnor från de lägre samhällsklasserna, med nyfödda barn, led ofta av feber, delirium och blödningar från hypogastrium som, enligt Linné, berodde på mardrömmar och problem med magsyrorna. Här rekommenderade han också mynta, inte endast i form av kompresser utan också som infusion och hänvisar till otaliga kvinnor som blivit hjälpta av denna ört.⁵⁴ Mynta kunde däremot ha en försvagande verkan på mannens libido med infertilitet som följd.⁵⁵

50. 'Rabarbern. Rhabarbarum' (1752). Övers. av Johnny Strand. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 79 (1962), s. 18–22.

51. 'Grunderna till hälsan', s. 8–9.

52. 'Om bruket av mentha', s. 8–9.

53. 'Om bruket av mentha', s. 7–11. Linné rekommenderar *Crocus sativus* mot svåra menstruationssmärtor. Saffran löser nämligen upp blodet och, säger han, vilket "förklarar varför kvinnor ofta vill krydda sin mat med saffran, särskilt de som lider av oregelbunden menstruation".

54. 'Om bruket av mentha', s. 7.

55. 'Om bruket av mentha', s. 9. I dissertationen om mynta citeras Aristoteles råd om att mynta bör undvikas i krigstider eftersom allt som minskar mannens libido också försvagar hans mod. En annan angelägen och omdebatterad fråga för Linné, och samtidens läkare, var huruvida en kvinna kunde bli befruktad under sömnen. När vi

Den svåra frågan om abort diskuteras av Linné i *Materia medica*. Enligt Linné är bl.a. alrunan så kraftfull att den kan abortera foster. Andra medicinalplantor som nämns i sammanhanget och analyseras av Linné är *Juniper sabina*, *Lycopodium selago*, *Aristolochia clematitis*, *Momordica charantia* och *Citrullus colocynthis*.⁵⁶ Missfall kan, lär vi i Linnés *Materia medica*, förebyggas endast genom växten *Chydonia oblonga*. Nils-Erik Landell gör följande konklusion:

Linné kan rekommendera droger som förorsakar abort utan att göra sig skyldig till överträdelse eftersom han endast omnämner den abortativa kraften, vis. Han säger inte att den skall användas (*usus*).⁵⁷

Ordet ”rekommendera” är kanske onödigt starkt här. Linnés bibliska syn leder naturligtvis till ett fördömande av missfall som framkallats med vilje. Han omtalar kvinnor, som försöker bli kvitt fostret genom att artificiellt framdriva missfall, som ”elacka Konor och Horor när de märka at de äro hafwande söka starka rörelser”.⁵⁸

Linnés sexualsyn var på en och samma gång livsbejakande och restriktiv.⁵⁹ I *Fundamenta valetudinis* förmedlar han följande glada budskap:

Då världens store Skapare ville att människorna skulle vara glada, ingav han dem den glada och angenäma kärleken, men icke den som glöder i vredesmod såsom hos vissa hemska vilddjur. Med ett ord: hela Naturen överensstämmer i den punkten, att de avkomlingar, som avlas i mogen och stark kärlekslåga, bli överlägsna såväl i livskraft som i goda egenskaper.⁶⁰

Människan är unik: bland djuren är hon det enda som inte parar sig säsongvis ”ty gud har gifwit meniskan den förmån att hon på alla tider kan paras”. Detta är uttryckligen en gudomlig ynnest, enligt Linné. Både män och kvinnor mår dåligt, kan t.o.m. bli sjuka, om de saknar älskog. Gud har, enligt Linné, inte bara skänkt möjligheten till fort-

talar om en oskuld, säger Linné, så är svaret nej. När det gäller övriga kvinnor är svaret a priori ja – även om vi saknar posteriori bevis.

56. Nils-Erik Landell, *Doctor Carl Linnaeus: Physician* (London 2008), s. 253.

57. Landell, *Doctor Carl Linnaeus*, s. 253–254.

58. *Om sättet att tillhopa gå*, s. 51.

59. Att få barn utanför äktenskapet, samt ”lönskaläge” mellan två gifta, var brottsligt ända till slutet av Linnés sekel. Påföljden bestod av böter. Fram till 1741 kunde också skamstraff utdelas. I princip gällde detta både kvinnor och män. Susanna Hedenborg, ’Böndernas tid 1720–1866’, Susanna Hedenborg & Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720–2006* (Lund 2009), s. 75ff.

60. ’Grunderna till hälsan’, s. 7–8.

plantning; han har också skapat den sexuella åtrån och njutningen för både man och kvinna.⁶¹ I hans lilla skrift *Om sättet att tillhoppa gå* läser vi följande sensuella och poetiska skildring:

Kvinnfolkens tillstånd svarar ock emot manfolkens, ty hos dem uppväckes ock nästan en lika jäsning och rörelse i blodet, fast dock ej deras lemmar bli hårda som på manfolken utan slaka, blöta, lena och lösa, och det som förr var torrt blir nu våtaktigt av en tillflytande vätska, varigenom gångarna till innandömet blir lättare, så att den tillkommande resande gästen desto begärligare kan fullborda sin resa.⁶²

Kärlek och älskog är naturligt och, framför allt, nödvändigt i Linnés livssyn. Hela skapelsen bygger på *fructificatio*, d.v.s. befruktningen. Däremot kan sexualiteten ha en fördummande effekt även på den mest intelligenta varelse. I linje med hela sitt tänkande föreskriver Linné alltid måttlighet i allt, både för kvinnor och män. Sexuellt umgänge hörde hemma endast inom äktenskapet. Två gånger per månad är den rekommenderade frekvensen, på sin höjd en gång i veckan. En sexuellt längtande flicka är vacker, säger Linné, och därför bör den unge mannen välja en sådan ung kvinna åt sig eftersom hon som hustru kommer att vara både villig, frisk och stark.⁶³ Anatomiskt var han väl insatt i olika kroppsdelar. Någon som helst pryd blygsel finner vi inte:

Men det är underligt, hwarföre man skall vara så blygsam för somlige lemmar af vår kropp, då likwäl alla hörer til en och samma menniska och en war wet altför wäl hurudanne de äro emedan alla af et kön hafwa samma lemmar och samma bruk.⁶⁴

I *Om sättet att tillhoppa gå* möter vi en glimt av kvinnan som ”fressterskan” när Linné säger att ”Ja hon är då så lustig at se uppå, såsom Kundskapens träd för Eva” och hon förmår ”låcka en lättrogen gåsse att kliwfa på sig”.⁶⁵ Citatet är, anser jag, ändå ett verbalt undantag. När man läser igenom Linnés dissertationer, hans dietetiska föreläsning och övriga skrifter, framgår det med lysande tydlighet att hans sexualmoral drabbar män och kvinnor lika. Skiljelinjen går alltid mellan män som fritt lever ut sina lidelser på ett destruktivt sätt och män som

61. *Diaeta naturalis*, s. 111–114, samt *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 15. Linné vet även berätta att ”qwinnfolck ibland med någon lust och nöje hafwa kjänning af evacuation”.

62. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 22–23. Vid befruktningen får kvinnan (s. 46) ”semen” (säd) som ”dess lilla vulva så gärna och högt efterlängtat”.

63. *Diaeta naturalis*, s. 26.

64. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 31.

65. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 13–16.

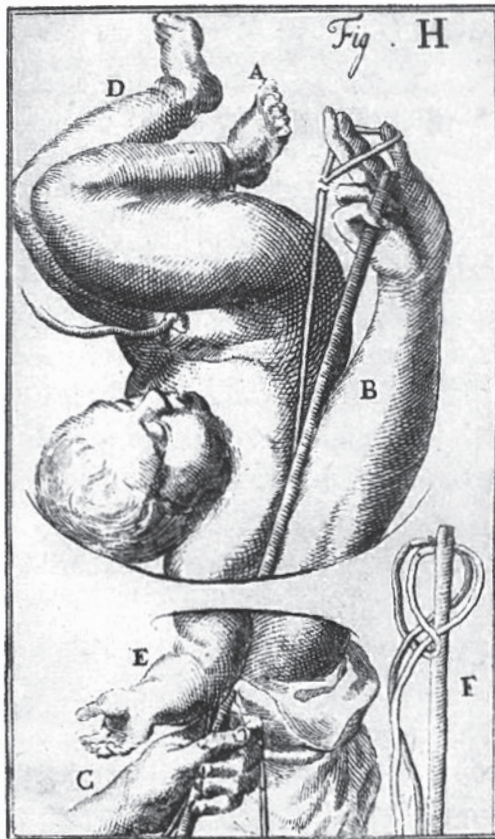

Illustration av förlossningskonst ur
Den Svenska Wäl-öfwade Jord-
Gumman av Johan von Hoorn,
tryckt 1697.

följer den linneanska moderata, behärskade, gudfruktiga och hälsosamma linjen. Idealen för kvinnor är de samma: kyskhet framom lös-släppt och omoraliskt leverne.⁶⁶

Det som eventuellt skiljer Linné en aning från många andra författare och vetenskapsmän med en kristen grundsyn är att Linné snarare lägger tyngden vid återhållsamhetens betydelse för den *fysiska hälsan* – och inte som en *fromhetsregel* i sig för att blidka Gud. Ungdomens lösa lusttyglar hämmar ålderdomens friskhet.⁶⁷

Om än kvinnan får och bör njuta av samlagets lust uttrycker Linné sitt medlidande med den gravida kvinnan och allt hon tvingas utstå som följd av älskogsstundens ljuvlighet. Hon har inte endast smärta att utlida. Födandet är förknippat med faran att dö i barnsäng:

Nu följer härpå et annat tillstånd för den lilla flickan, det är ej nog att en stund hafwa nöje och ro, utan hon måste också stackars liten pinas hårt derfore.⁶⁸

66. I inledningen till *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 15, ger Linné t.ex. en rejäl moraluppsträckning åt framför allt männen. Män, som varit okyska i sin ungdom, kan mista förståndet. Okyskheten syns i deras svaga ögon; de blir ”närsynte, klenögde och surögde, ja de blifwa på slutet aldeles blinde”.

67. Hela 'Ålderdomen enligt Salomo' är en variation på detta tema.

68. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 41.

Att Linné bekymrar sig över detta läser vi också i *Diaeta naturalis*, där han skriver att ”det woro önskeligt att medici litet mehr willa söka äfter orsaken hwarföre qwinfolken här hafwa så swårt att föda, då jag woro wis att fruentimbren wähl skulle wara dem obligerade, ett innocent företag”.⁶⁹

Som en konklusion kan vi säga att Linné, liksom flera av hans samtida professionella läkarkollegor, ägde en för tiden ställvis relativt god insikt i kvinnokroppen och i den kvinnliga sexualiteten. En välkänd händelse är obstretikern Johan von Hoorns öppna föreläsning vid en obduktion i amfiteatern 1705. Här förevisades delarna i mannens könsorgan ”naturelle”, medan de kvinnliga delarna skickades runt i salen i formen av en ”fantom” gjord av läderhud.⁷⁰

En kuriös villfarelse hos Linné är att han t.ex. trodde att tjockleken och längden på penis var avgörande för att kvinnan skulle kunna bli gravid. ”Detta är den mest skamliga och pinsamma av alla åkommor”, konstaterar han. Mannens penis måste, enligt Linné, vara åtminstone 7–8 centimeter lång för att nå in i kvinnans vagina – annars kan ingen befruktning äga rum. Utan det kvinnliga genitala sekretet kan inte heller befruktning ske.⁷¹ Vid 49 års ålder blev kvinnan, enligt Linné, infertil.

Amningsproblemet

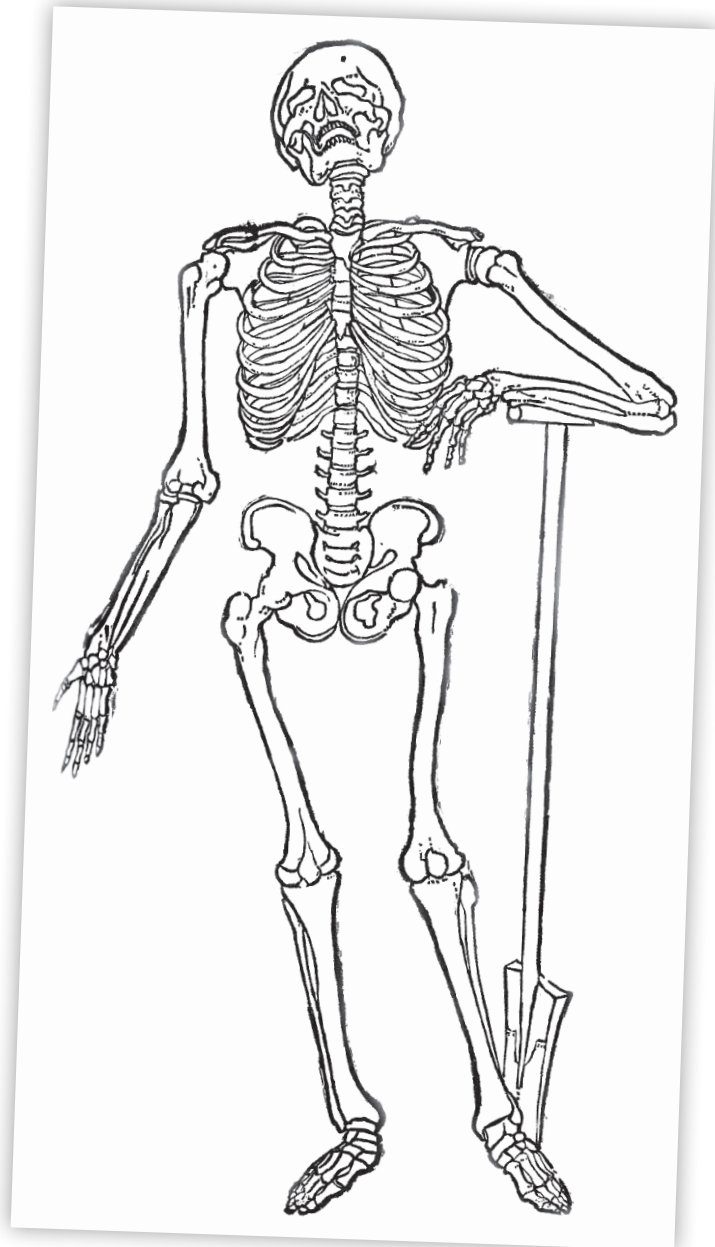
Vikten av moderns bröstmjölk framgår tydligt av Linnés självbiografiska anteckningar, där han uttryckligen nämner att han efter sin födsel uppföddes av sin egen mors bröst: ”gossen föddes up, diades af moderns egne (spenar) bröst”.⁷²

69. *Diaeta naturalis*, s. 115. ”Jag wet intet diur i världen som har swårare att föda en meniskan”, tillägger han.

70. Vainio-Korhonen, *Ujostelemattomat*, s. 94–95. Ofta sågs de kvinnliga befruktionsdelarna som en motsvarande spegling av mannens delar. År 1729 deltog Linné i en obduktion av en hängd kvinna och gjorde ivrigt anteckningar av allt han såg och insåg.

71. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 22–25. Kvinnans klitoris (kallad lustpunkten) och dess funktion var känd under Linnés tid genom professor Lars Robergs ”Lijkrevningstavlor” från 1718. I den tillhörande texten läser vi t.ex. att: ”lustpunkten [...] gör samlaget mer intensivt för kvinnan och ju mörkare och blindare det blir desto mer känner hon”. Vi får också veta att ingången till vaginan (inkluderande både vagina och hymen) är ”trångare hos oskulder än hos mödrar”. Landell, *Doctor Carl Linnaeus*, s. 66.

72. *Vita Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier*. På uppdrag av Uppsala universitet utgivna av Elis Malmeström och Arvid Hj. Uggla (Stockholm 1957), s. 59.

*Lars Robergs Lijkrevnings
Tavlor, tryckt 1718, var den
första svenska läroboken i
anatomi.*

Ett ofta återkommande kvinnotema i de linnaeanska avhandlingarna gäller amningen. I *Diaeta naturalis* får vi en sammanfattning av hans syn på amningens livsavgörande betydelse. Modersmjölken, säger han, skapar den bästa grunden för barnets fortsatta liv och hälsa. De positiva konsekvenserna av moderns bröstmjolk följde, enligt Linné, barnet långt upp i livet. Denna grundsats upprepade han ofta i sina muntliga föreläsningar (utgivna först 1907).⁷³ Här, och i andra textsammanhang, finns mängder av citat, som kan vederlägga tanken på Linnés s.k. avsky för de kvinnliga kroppsfunctionerna. Vi kan t.ex. lyssna till hans beskrivning av barnaföderskornas bröst:

73. *Lachesis naturalis*, s. 12–16. Temat upprepas i *Caroli Linnaei Dieta naturalis*.

Erfarenheten visar, att barnaföderskornas bröst svälla, då fostret visar sig vara moget. Så snart barnet är fött börjar livmodern dras samman och blir, sedan den tjockare och köttiga substansen småningom försvunnit, tunnare och slutligen nästan som en hinna. De vätskor, som gått till livmodern, gå nu i stället till bröstet, som därför efter två dagar öppnas under frossbrytningar och pressa fram blodblandad mjölk, som vi kalla colostrum (råmjölk).⁷⁴

Londa Schiebinger framhåller alldeles korrekt att Linné här stod i opposition till sin samtids sociopolitiska trend. Under 1700-talet hade olika auktoriteter, både läkare och politiker, börjat ifrågasätta den absoluta nödvändigheten med modersmjölken från barnets egen moder. Bland medel- och överklassens kvinnor hade det blivit allt vanligare att man hyrde in ammor åt sina nyfödda barn.⁷⁵

Linné fördömde i skarpa ordalag den artificiella lactationen i avhandlingen *Nutrix noverca* (den styvmoderliga amman). Så som i många andra avhandlingar gisslas kvinnorna från de högre stånden i skarpa ordalag. Deras livsstil är bekväm: de påstår sig sakna bröstmjölk men sanningen är, understryker Linné, att de inte *vill* amma sina egna barn. Deras lättja leder till att alltför många adelsfamiljer förklenas och deklinerar; familjemedlemmarna blir apatiska när de förlorar såväl sin kroppsliga som själsliga vigör. Mödrar som saknar egen bröstmjölk är, skriver Linné, lika sällsynta som infertila kvinnor, men i så fall ska självfallet en amma städslas.⁷⁶

Linné hävdade att mortaliteten bland barn födda i de övre samhällsklasserna var betydligt högre än vad som var normalt bland allmogen. Nationer, där vanan att anlita ammor var särskilt utbredd, uppvisade en betydligt högre dödsstatistik bland småbarn, meddelar han. Han noterade dessutom att mödrar från finare familjer, som vägrade amma, oftare drabbades av förhårdnader i bröstet än kvinnor från de lägre samhällsskikten. När mjölken inte kunde rinna ut på normal väg stockades den och försökte följaktligen finna andra utvägar.⁷⁷

I den ovan citerade avhandlingen *Dissertatio medica de menthae usu* från 1767 berörs olika aspekter av amningen. Följer man Linnés

74. 'Amman såsom styvmoder', s. 5. Här, som i så många Linné-texter, förenas ett exakt vetenskapligt språk med metaforiskt sinnliga liknelser. Fostret förliknas vid "en kyckling som liksom simmar i vitan".

75. Schiebinger, *Nature's Body*, s. 41.

76. 'Amman såsom styvmoder', s. 8–9.

77. 'Amman såsom styvmoder', s. 10.

anvisningar tycks valet emellanåt stå mellan pest och kolera. Både föderskor och ammor, säger han, drabbas ofta av förhårdnader eller bölder i bröstet, vilket kunde leda till inflammerade eller varfyllda bröst. Ibland, läser vi, utvecklas dessa förhårdnader lätt till fistlar, skirr eller, i fatala fall, cancer. Som lindring och läkning i ett tidigt stadium rekommenderas kvinnorna därför att badda sin bröst med mynta som kokats i vin. Drycker gjorda på mynta ansågs också vara ett utmärkt läkemedel. Dessa olägenheter är ändå ingenting, betonar Linné, jämfört med de åkommor som ofta drabbar icke-digivande mödrar: ”*scirrhum mammarum* och den däravföljande, ödesdigra *carcinoma*”.⁷⁸

Linnés absoluta övertygelse var att Sveriges överklasskvinnor, som ofta anlidade ammor, var betydligt mer mottagliga för både cancer och andra svåra sjukdomar än kvinnor som ammade sina nyfödda barn. I *Nutrix noverca* läser vi:

Vi hinner knappt lämna den moderliga vomben innan vi faller offer för den mest ondskefulla vana, som på ett onaturligt sätt förnekar oss vad naturen har ämnat för oss, nämligen modersmjölken, och detta högst oklokt, om man betänker att varken valarna eller de väldiga lejoninnorna eller tigrinnorna förmena sina nyfödda ungar juvren.⁷⁹

Beträffande bröstmjolk var Linné resolut orubblig i sin övertygelse om att amningen var moderns, inte en inhyrd ammas, uppgift. Den första bröstmjölken var, ansåg han, livsnödvändig för det lilla barnets hälsa. Denna mjolk innehåller *colostrum*, d.v.s. råmjolk, vilket behövdes som renande medel för babyns tarmar. Annars riskerade den nyfödda att drabbas av en mängd olika sjukdomar.⁸⁰

I sin *Diaeta naturalis* undervisar Linné om följderna av att mödrar inte ger sina barn den egna bröstmjölken. Barnen blev då ”av mindre kvalitet” än dibarn. De dör oftast bort i sin ungdom, skriver han, och ”mödrarna äro sina egne barns mördare physice fast eij juridice”. Linné gör även en koppling mellan amning och graviditetsfrekvens.⁸¹

Linnés hållning var alltid dikterad av hans allmänna dietetik, men kanske i lika hög grad av tidens medicinska och sociala problem. I avhandlingen *Nutrix noverca* läser vi hur affekter och böjelser hos för-

78. 'Om bruket av mentha', s. 8 samt 'Amman såsom styvmoder', s. 10.

79. 'Amman såsom styvmoder', s. 4–5.

80. 'Amman såsom styvmoder', s. 5–8, 11–13.

81. *Diaeta naturalis*, s. 36–38.

äldrarna lätt kan överföras till barnen. Oräkneliga observationer, säger Linné, har bevisat betydelsen av bröstmjölk. Han betonar att samtliga iakttagelser bekräftar hur t.ex. lättsinnighet, melankoli, koleriskhet, vindögdhed och kleptomani hos amman formar en likartad personlighet hos de barn som har anförtrotts i hennes vård. Barnen skulle sålunda ”ärva” både ammans sjukdomar och hennes personlighet och karaktärsdrag. Den fysiologisk-psykologiska logiken är följande:

Det är ej underligt att spädbarnet både från modern och från amman ärver även sina själsegenskaper.[...] Medan fostret ännu befinner sig i livmodern, får det sin näring från vätskor som samlas från livmoderkroppen genom moderkakan. I och genom dessa vätskor får spädbarnet liksom del i sina föräldrars anlag, goda såväl som onda. Utmärkande för mjölken som sedermera ger näring och, såsom ovan påpekats, anpassas efter blodets natur är att den stärker och befäster den redan lagda grunden.[...] Därför är det överhuvudtaget troligt att alla förändringar hos modern kunna överföras till fostren, ehuru fysiologerna ej känna till de närmare omständigheterna därvid. Med ett ord: barnet hämtar sin hälsa och krafter dels från livmodern, dels från modersbrösten.⁸²

Ammorna hämtades under Linnés tid oftast från de lägsta samhällsklasserna. Många av dem var, enligt honom, alltför benägna på vin och alkohol; de ”dricka tappert”. Detta skapade konvulsioner hos spädbarnen de ammade. Också ammans matvanor ansågs påverka barnen. Om amman t.ex. åt *Solanum officinarum* överfördes giftet till amningsbarnet. En ammas alltför salta matvanor kunde ge det sårbara barnet skörbjugg. Enligt Linné kunde man ofta iaktta skörbjuggssymptom (förruttnelse och tandsten) redan i småbarns knappt framvuxna tänder. Var amman själv gravid surnade hennes bröstmjölk med den fatala följden att amningsbarnet dog.⁸³

Allt detta ledde till att Linné, om och om, igen betonade vikten av rätt kunskap rörande hälsosam kost för ammorna. Det var ju deras skuld att ”många barn upphörde att existera i samma ögonblick som deras liv hade börjat”. Han medgav ändå att en ammas bröstmjölk, om nöden så krävde, var av högre kvalitet än komjolk. Generellt sett, säger han i *Nutrix noverca*, har mörkhåriga ammor den mest närings-

82. *Lachesis naturalis*, s. 12–16. Linnés koppling mellan det fysiska och det psykiska återkommer också när det gäller själva samlaget. Allt vad kvinnan tänker under älskogsakten överförs till barnet. Föräldrarnas affekter och böjelser överförs m.a.o. direkt till barnet. *Om sättet att tillhoppa gå*, s. 26. Citatet i texten ovan är hämtat ur ’Amman såsom styvmoder’, s. 7–8, 12.

83. ’Amman såsom styvmoder’, s. 11. *Lachesis naturalis*, s. 15–16.

rika bröstmjölken medan rödhåriga ammors bröstmjolk hade den sämsta kvaliteten.⁸⁴

Den psykologiska insidan hos människan var minst lika viktig för Linné som den kroppsliga. Den naturliga amningen stärkte kärleksbanden mellan en mor och hennes nyfödda barn. Linné tyckte sig ha märkt att mödrar som avstod från amning kände sig sjuka ända tills de tog barnet till sitt bröst. Allt handlade ändå inte om vilja eller icke-vilja. I avhandlingen *Materia medica in regno lapideo* (medikamenter i stenriket) från 1752 diskuteras kvinnor, som faktiskt saknar mjölk eller har svårigheter att få igång amningen. Linné rekommenderar dem att dricka bergskristall, *Lapis crystallus*, i form av krossat pulver ihopkokt med honung i öl.⁸⁵

En amma kunde aldrig, enligt Linné, mobilisera genuin moderskärlek till en annan kvinnas barn. Otaliga exempel, säger han, visar hur ammor behandlade barnet ”som en orm” så snart föräldrarna befann sig utom synhåll. De slår och förbannar barnet, vilket förklarar uppkomsten av många svåra sjukdomar senare i barnets liv. I värsta fall skapade amman ett slags *panfobia*, som för alltid gjorde barnet skräckslaget inför skuggor och mörker. De ”övergödda och lata ammorna” kunde dessutom i sömnen, eller i sin fylleslummer, kväva barnet. Många ammor led, enligt Linné, av både alkoholism och veneriska sjukdomar, vilka infektuöst överfördes till amningsbarnen. Könssjukdomar kunde på detta sätt utvecklas till en allvarlig och katastrofal smitta för hela familjer. När ammorna dessutom ofta saknade det älskogsliv de var vana vid, skriver Linné, fick de ett hysteriskt sinnelag, vilket i sin tur påverkade amningsbarnet mentalt för resten av livet. Framför allt kraftiga väderspänningar hos barnet ansågs härstamma från ammans påstådda hysteri.⁸⁶

I avhandlingen *Nutrix noverca* serveras vi skräckhistorier där förnämre familjer har fått sina små telningar bortbytta: blåögda och ljushåriga barn av adlig börd blev utbytta mot brunögda bondbarn.⁸⁷

84. *Lachesis naturalis*, s. 15.

85. 'Amman såsom styvmoder', s. 15.

86. 'Amman såsom styvmoder', s. 15–16.

87. 'Amman såsom styvmoder', s. 16.

Barnsjukdomar

Femtio procent av Sveriges barn dog under 1700-talet innan de nådde fem års ålder. Bristen på läkare var stor i landet. S.k. kloka gummor och självlärda klockare gjorde ofta mer skada än nytta, läser vi. Det gällde därför att rädda barnen, landets förnämsta framtidskapital, genom dietetiska råd och hygienupplysning. Vetenskapsakademien beslutade tidigt att seriepublicera Nils Rosén von Rosensteins huskurer. Det första bidraget, *Försökte Medel emot sjukdomar som Barn äro underkastade, medan de dij*, ingick i almanackan 1753. Huskurerna fortsatte att utkomma ända till 1771. Här finner vi kurer och botemedel mot en mängd allvarliga barnsjukdomar: frossa, diarré, uppkastningar, koppor, mässling, gulsot, scharlakansfeber, mask, kikhosta, huvudvattusot och tandvärk samt information om koppypning. Här ges även råd för hur barn, som smittats av en venerisk sjukdom genom sin amma, ska skötas.⁸⁸

Till de vanligaste barnsjukdomarna under Linnés tid hörde förkylning, ihållande hicka (frekvent eftersom nervsystemet utvecklas snabbare än andra organ) samt problem med magsyrorna, *acidum spontaneum*. Småbarn, inbäddade i sina vaggor, led ofta av stark svettning. Därför är det viktigt, manar Linné, att hålla deras bäddar torra. Mjöl fick inte användas för att pudra barnens hud eftersom mjölet kunde innehålla *acares*, som bl.a. spred skabb till de små.⁸⁹

Inälvsmask var en annan ofta återkommande och besvärande sjukdom i barnets liv men kunde, enligt Linné, botas genom socker, som

88. *Ars medica svecana. Svensk läkekonst genom fem sekler 1571–1921*, Svenska läkaresällskapet. Sammanställd av Ove Hagelin (2008), s. 110. I Finland bidrog Johan Haartman till hälsovården genom sitt husapotek från 1765, *Tydelig Underrättelse, om de Mäst Gångbara sjukdomars Kännande och Motande, genom Lätt och Enfaldiga Hus-Medel*. I detta sammanhang är det omöjligt att redogöra för alla hundratals botemedel från växtvärlden samt mineral- och djurriket, som Linné utforskar i sina dissertationen. Den febrila aktiviteten med att hitta botemedel mot alla barnsjukdomar, helst av panacea-karaktär, visar ärendets angelägenhet.

89. Yngve Hedlund, 'Linnés avhandling exanthemata viva', *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* (1940), s. 41–42. Linnés *acares* var små djur, oftast synliga endast genom mikroskopets förstärkta öga. Desssa *acares* utgör ett eget omfattande kapitel i Linnés hela föreställningsvärld och figurerar som sjukdomasalstrande "agenter" i en stor mängd av hans dissertationer. Han såg dem som orsak till en otalig mängd sjukdomar. Populärt uttryckt kunde vi säga att han här anade hela den dolda världen av bakterier och virus som vi numera känner till. I *Dissertatio diaetica de pinguidine animali* (fett från djurriket) från 1759 sägs det att också griskött kan förorsaka skabb bland barn.

fungerade som ett gift för dessa illasinnande småmaskar.⁹⁰ Iskallt vatten får, säger han, under inga omständigheter användas för att eliminera barnens huvudlöss, eftersom det kalla vattnet kan förorsaka epilepsi. Linné ogillade också att nyfödda barn fördes vintertid till kyrkan för att döpas i iskallt vatten.⁹¹ Intermittenta febrar var ett annat envist problem i småbarnens liv, som Linné behandlade i flera dissertationer.

Gång på gång återkommer Linné till ärftlighetens betydelse för avkomman. Dagens genetiska, ibland deterministiska, teorier skulle antagligen i allra högsta grad ha fascinerat honom. Hans fasta övertygelse var att barnen ärvde sina sjukdomar, inklusive sin hälsa, från sina föräldrar. Han var också viss om att barn till bönder och arbetare blev starkare och sundare än barn från andra socialgrupper.⁹²

Linné var medveten om den psykosociala omgivningens betydelse för det uppväxande barnet. I sina föreläsningar från 1748–1752 återberättar han flera historier om små barn som gått vilse i skogen, eller övergivits, och sedan ”uppfostrats” av vilda djur. Barnen imiterade då sina ”djurföräldrar”, och utvecklade samma beteendemönster som den nya familjeflockens medlemmar. Han ansåg att barn, som blivit dåligt uppfostrade, eller saknade kulturellt stöd i sin omgivning, började likna ”dumma djur”.⁹³ I fråga om arvsanlagens betydelse liknar Linné en nutida sträng genetiker, både när det gällde fysiska drag och psykosocial inverkan. ”De tecken som föräldrarna hafwa, fortplantas på barnen äfwen så om fadern eller modern är galen, drucken, wred, be-dröfwad, kärilig under själva *coitus* så bekomma barnen samma sjukdomar eller fel”, noterar han.⁹⁴

I dissertationen *Antropomorpha*, om människoliknande djur, från 1760 har Linné inga problem (åtminstone inte rent vetenskapligt) att

90. Inälvsmasksproblemet avhandlas delvis i flera dissertationer men ägnas total uppmärksamhet i avhandlingen *Taenia* 1748. Längden på texten, 33 sidor (synnerligen ovanligt för en Linné-dissertation), avslöjar mer än nog vilket hälsoproblem inälvsmasken utgjorde på 1700-talet. Det skulle dröja mer än hundra år innan den zoologiska vetenskapen hade klargjort inälvsmaskarnas biologi. Det finns inte utrymme här att ange alla de otaliga växter Linné anger som läkemedel mot inälvsmask, parasiter och andra sjukdomar.

91. *Diaeta naturalis*, s. 34.

92. ’Grunderna för hälsan’, s. 5–8.

93. ’Menniskans cousiner. Antropomorpha’ (1767). Övers. av Telemak Fredbärj. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 21 (1955), s. 15.

94. *Lachesis naturalis*, s. 17.

inränga människan bland djuren, i synnerhet bland aporna. Likheten mellan apa och människa var inte enbart av yttre, kroppslig natur för Linné. I en av Linnés föreläsningar finner vi en mycket mänsklig och vacker bild, som han analogt applicerar på apans närmaste släkting, människan:

Här ser vi inte endast en häpnadsväckande likhet i kropps-konstitution utan också när det gäller beteende; aporna ger sina barn mer än faderlig kärlek, de bär dem i sina armar, lyfter upp dem i famnen, de uppvisar en djup omsorg om sina barn och beskyddar dem. Detta gäller inte endast för mödrarna utan också för fäderna.⁹⁵

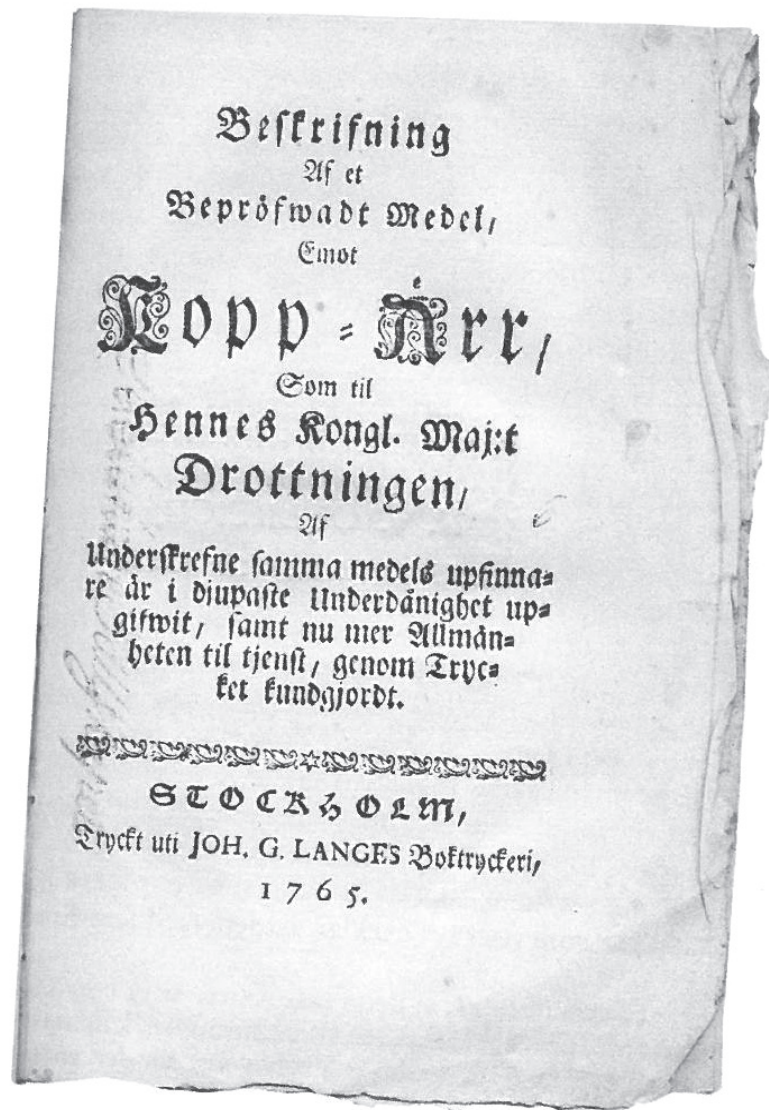
I avhandlingen *Fructus esculenti* (ätbara frukter) från 1763 deltar Linné i den då aktuella debatten om bär och frukter och deras hälsosamma, eventuellt ohälsosamma, effekter. Många varnade för ett alltför rikligt intag av bär och frukt och menade att särskilt frukt- och bärätande barn var sårbara för kolera, olika exantematiska utslag, dysenteri och diarré. Linné däremot underströk frukternas och bärens olika kvaliteter: vissa var hälsosamma och näringsrika, andra giftiga, vissa användbara endast för medicinska ändamål. ”Frukt, som vi här äro så rädda att låta barnen äta, är likväl deras naturellaste spis. Däremot är kjøtt mindre tjenligt för dem”, påpekar han.⁹⁶

Under 1700-talet drabbades Europa av flera smittkoppepidemier, något som efter grasserande pestfarsoter sågs som en av de mest fruktade epidemierna. Omkring 60 miljoner européer avled i smittkoppor under detta sekel. I Sverige dog vart fjärde barn av smittkoppor. År 1754 sändes David Schultz (von Schultzenheim) till England för att studera olika metoder för skyddsinympning. Redan i mitten av seklet var ympningen allmänt satt i system i Sverige, främst tack vare just Schultz och Rosén von Rosenstein. Mot slutet av århundradet ersattes ympning med en form av vaccination. Ett viktigt bidrag i stävandet av epidemin var observationerna att mjölkpigor, som hade drabbats av en mild form av kokoppor, hade blivit immuna mot smittkoppor.⁹⁷

95. 'Antropomorpha. Menniskans cousiner', not 20.

96. Linné var helt övertygad om att vegetabilisk föda är naturligare och hälsosammare för människan än animalisk kost. Köttbaserad diet gav, enligt honom, upphov till en mängd sjukdomar och, vice versa, avhållsamhet från kött kan bota sjukdomar. Redan människans tandformation visar att hon ska hålla sig till nötter, bär, frukter. Köttätandet såg han som en följd av syndafallet. *Lachesis naturalis*, s. 198–200.

97. *Ars medica svecana*, s. 104.

Dorothea Maria Thestlefs skrift är troligen det första medicinska arbetet utfört av en kvinna i Sverige.

Bl.a. i avhandlingen *Exanthemata viva* från 1757 återkommer smittkoppsproblemet. Några år innan avhandlingen publicerades drabbades Uppsala av en smittkopps epidemi. Linné lyckades då, genom att följa en norrländsk sed, hindra barnen från smittan genom att hänga *moschus* runt deras nackar. En annan vanlig metod för att kurera smittkoppor var att linda in barnets ben med bandage indränkt i söt mjölk. Insekterna drogs då till benen och resten av kroppen drabbades inte av utslag.⁹⁸

Ett viktigt medicinskt bidrag när det gällde efterbehandlingen av koppor kom från Dorothea Maria Thestlef, som visade hur man skulle undvika fula ärr i ansiktet efter smittan. Hennes text är den första medicinska tesen skriven i Sverige av en kvinna.⁹⁹

98. Hedlund, 'Linnés avhandling exanthemata viva', s. 44.

99. *Ars medica svecana*, s. 128–129. Avhandlingens titel var *Beskrifning af et bepröfwadt Medel, emot Kopp-Ärr*, 1765.

Det uppväxande barnet

En grundläggande tes i Linnés syn på barnuppfostran var att varje barn skulle få bevara sin egen form, tillåtas att vara barn och växa upp naturligt i egen takt. Barnet skulle ammas av modern för att grunden till en livslång hälsa skulle garanteras. Föräldrarna fick under inga omständigheter tvinga barnet att äta. Barnet hade rätt att åtnjuta sinneslugn, tillräckligt med sömn och skulle serveras så mycket mat det självt begärde.¹⁰⁰

Ett sunt levnadssätt, inpräntat från tidiga år, var A och O för Linné. Hans föreläsningar kring hygienens fundamentala roll för hälsan togs emot med stort intresse av Sveriges läkare. De flesta av landets dåvarande yngre läkare hade undervisats av Linné, och publicerade själva egna värdefulla bidrag inom den allmänna hälsoomsorgen. Dessa insikter spred, enligt Otto E. A. Hjelt, en djup medvetenhet om vikten av sund dietetik och god hygien. Medan kunskapen om hygienproblem negligerades (eller var ytterst bristfällig) i andra civiliserade länder publicerades det många skrifter i Sverige under denna tid kring hygienik och hälsa.¹⁰¹

Den ”moderna pediatrikens fader” i 1700-talets Sverige var naturligtvis Linnés uppsalienska professorkollega, den redan nämnde Nils Rosén von Rosenstein. Hans *Underrättelser om Barn-sjukdomar och deras Bote-medel* från 1764 utgavs i 25 editioner och översattes till de flesta europeiska språk.¹⁰² Linnélärjungen Anders Sparrman stod för skriftens engelska utgåva. Rosensteins lärobok användes inom den medicinska undervisningen i Sverige ända in på 1900-talet. Barnhälsoarbetets angelägenhet inser vi när vi studerar statistiken: hälften av samtliga småbarn i Sverige dog innan de hade nått fem års ålder.¹⁰³

Den vetenskapliga närheten till Rosenstein var givetvis av stor betydelse för Linné, men det framgår mer än tydligt hur djupt han själv var engagerad i sökandet efter botemedel ur ”naturens oändliga apo-

100. *Diaeta naturalis*, s. 22.

101. Hjelt, *Carl von Linné såsom naturforskare och läkare*, s. 41.

102. I utgåvan från 1771 finner vi ett tillägg, intressant ur ett finländskt perspektiv. I slutet av boken har infogats en text med rubriken ’Försökt Sätt, att lära Dumbare Läsa och Tala’, vilket är Nordens första avhandling om dövstumsundervisning där Linnélärjungen och salpetersjuderidirektören i Österbotten, Abraham Argillander (1722–1800), redovisar resultaten av sina försök att lära sin dövstumme svåger att tala, läsa och skriva. *Ars medica svecana*, s. 110.

103. *Ars medica svecana*, s. 110.

tek” för alla svåra och dödliga barnsjukdomar. Frågor som gällde naturlig hälsa och uppfostran av barn och tonåringar låg högt på hans omsorgsagenda, vilket framgår av många av hans dissertationer.

Linné indelade människans första levnadsepoker i följande faser: *generatio*, inkluderande fostrets liv inne i mammans mage, *lactantia*, eller amningsperioden, *infantia*, det nyförlösta barnet (bestående mest av ”nerver och kanaler, löst innanför huden som gelé”), *pueritia*, barndomen, när näringsfrågan var särskilt angelägen för att skapa grunden för en livsslång sund hälsa, och slutligen *adolescencia*, ungdomstiden när den unga människan lämnar barndomen bakom sig och utvecklar kropp och själ till vuxenhet. Enligt Linné nådde flickor puberteten tidigare än pojkar. I dissertationen *Metamorphosis humana* läser vi dessutom om den unge mannen att ”han intalar sig att han är klokare, ja rentav utrustad med större bildning än andra, och i överdriven föreställning om sin egen visdom ser han överlägset ner på andra”.¹⁰⁴

Det går inte att ta miste på Linnés varma omsorg om barnen och deras uppväxt. Det är dessutom anmärkningsvärt att alla hans många goda råd riktas till *föräldrarna*. ”Hur många barn hafwa icke orsak ropa öfwer sine föräldrar”, skriver han i *Diaeta naturalis*. Endast i frågor rörande havandeskap och amning talar Linné explicit till kvinnorna. Spädbarnen får inte lindas hårt; det leder bara till att de börjar gråta. De ska inte heller vaggas när de gråter; deras huvuden är för svaga och de blir lätt yra och kräks. Eftersom de nyligen har kommit från värmen i moderlivet måste de värnas, hållas varma och beröras ömt.¹⁰⁵

Inför den första perioden, *lactantia*, ger Linné utförliga kostråd för det lilla barnet. Det allmänna bruket att ge barnet ”tuggor” redan vid sex månaders ålder är, enligt honom, förkastligt. Barnets fina tarmar är ännu alltför späda för att upplösa en så pass tung kost. Ännu mer beklagligt är det, skriver Linné, när mödrar ger sina småbarn grönsaker. Detta leder till magkrämpor, syrebildning och inälvsmask. Övergången från modersmjölk till fast föda ska ske (när tänderna börjar växa fram) genom mörkt kött och ljumma, välkokta köttsoopor med samma temperatur som ”mjölken i spenen”. Det är helt fel att börja ge

104. ’Människans förvandling. *Metamorphosis humana*’ (1751). Övers. av Nils Dahllöf. *Valda avhandlingar av Carl von Linné*. Nr 22 (1956), s. 12. Den mest lättillgängliga översikten av detta livsschema fås i *Lachesis naturalis*, s. 5–6. I andra dissertationer gör Linné lite annorlunda, ibland mer förgrenade, indelningar.

105. *Lachesis naturalis*, s. 11. *Diaeta naturalis*, s. 33.

barnet gröt innan kött introduceras i dieten eftersom de framväxande tänderna behöver något fastare att gnagas mot.¹⁰⁶

Pueritia, det andra stadiet i barnets utveckling, börjar från och med tandlossningen vid sex eller sju års ålder och avslutas när barnet inträder i puberteten vid ca 14 års ålder. Här gäller det för föräldrarna, understryker Linné, att stimulera barnens välbefinnande genom att understöda deras eget lekfulla sinnelag. Salomos råd att glädjas i sin ungdom och ”giöra hwad hiertat lyster” ska vara föräldrarnas uppfostringsideal. Barnet ska få förbli i ”sitt paradis” för snart nog, säger han, blir det ändå utdrivet därifrån.¹⁰⁷ Mat ska det växande barnet ges så ofta det känner hunger. För hårt arbete skapar hårda muskler, vilket i sin tur hämmar barnets tillväxt. I sin föräldrakritik pekar Linné jämförande både på djurens lekfullhet och Gud:

Nu får wij intet wara barn medan wij äro. Wi blifwa icke priwiligierte af föräldrarna, som af Gud. Föräldrarna klaga deras barn hawfa ingen omtanka och alwarsamhet. Den komer tida nog, Gud bättre. Ock hur illa hade icke Skaparen giort, om han gifwit styva fibrer de unga små, hur kort hade de då lefwat.¹⁰⁸

Barnen behöver generellt mer sömn än vuxna för att skyddas från mentala störningar. Ju mer sömn, desto bättre för barnet, säger Linné. Gossebarnen fordrar åtminstone tolv timmars sömn per natt. Ynglingen klarar sig med åtta timmars nattsömn. Sur föda, alkohol och starka drycker måste undvikas. Frisk luft och fysisk rörelse är en absolut livsnödvändighet för det lilla barnet. Däremot får barnets ”späda lemmar” absolut inte ”sönderrifwas med något hårt och groft arbete”. Spända fibrer skapar klen förstånd.¹⁰⁹ Linné sammanfattar sin barnrådgivning i detta avseende så här:

Lång annat maner hafwa föräldrar, som drifwa på att barnen bittida skola upstå och sent lägga sig, menandes därigenom få qwicka barn, men de fiska grodor för fiskar.¹¹⁰

106. *Diaeta naturalis*, s. 39. Efter denna inväjning kan modern också ge rått kött ”om så behagar”. Köttrekommendationen här är anmärkningsvärd eftersom Linné i många dissertationer varnar för hög köttkonsumtion. Hans konsekventa ideal är vegetarisk kost.

107. *Diaeta naturalis*, s. 40.

108. *Diaeta naturalis*, s. 40–43, 70. Jämförelsen mellan växande barn och djur skrivs som en liknelse: ”Den fohla som bittida läggs sadeln på, och en oxe oket, få aldrig den storlek, som den (som) länge går frij, mycket mindre de krafter”.

109. *Diaeta naturalis*, s. 40.

110. *Diaeta naturalis*, s. 40.

Det tredje livsstadiet, *adolescencia*, omfattar tiden mellan 14 och 21. Under den perioden är det vanligt med riklig transpiration. Det är viktigt att föräldrarna under denna tid förmår balansera glädje och sorg i den uppväxande människans liv. Den unge gossen bör avstå både från starka emotioner och alkohol för nu läggs grunden till den unga människans klarsynthet, urskiljningsförmåga, sunda omdöme, friskhet, skönhet, styrka och rörlighet. Den uppväxande mannen ska också vänja sig vid tidiga morgonvanor, frisk luft och köld.¹¹¹ Linné varnar både för alltför trånga byxor för pojkarnas del och för korsettbruk när det gäller de unga flickorna. Användningen av korsett leder till kolik och hysteri samt försvårar, säger han, det framtida barnafödandet.¹¹²

Sedermera, då flickbarn äro något wuxne, lägger man ett snörlif på dem, hwaraf magen och alla intestina emot naturens skickelse kramas tilhopa och blodet genom det samma twingas dels upp til lungorna, dels ned til membra genitalia, af det förra få de andetäppa, moderssjuka och ett swårt bröst, af det senare blifwa de kättjefulla, befigna för älskog, warande alltså ett sådant lifwets snörande skedeligt.¹¹³

I *Diaeta naturalis* uttrycker sig Linné i ännu skarpare ordalag i sin kritik av det korsettbruk, som då var högsta mode bland högreståndskvinnor. Samtidigt prisar han (som så ofta) den sunda bondkvinnan, som ”går så ledig om naflen som låren, får ofta 16 a 20 barna, tiocka och frodiga”. Snörningen av kvinnolivet ledde, enligt Linné, till dålig aptit p.g.a. magens och tarmarnas ihopträngning:

Då de blifwa gifta, och skola bära frucht blifwa de gälla, i det magen nu mehr ej kan expanderas till den wid som fordras att embryo kan få rum, hwar emot ingen [...] är sufficient, ty borde sådana förnekas giftas.¹¹⁴

Följande period i människans uppväxt, *juventus*, utspelar sig, enligt Linné, från åldern 21 till 28, ”från begynnande skäggväxt till visdomständer”. Nu avnjuter den unge mannen sitt skarpa intellekt och sina sinnesförmåellers styrka. Linné rekommenderar honom långa promenader, dans, jakt, fäktning, ridning och fiske – allt som är muskelstärkande. Dansen skänker den unge mannen ett elegant sätt. Linné lyfter också fram simning som en av de bästa motionsformerna, men

111. *Diaeta naturalis*, s. 40.

112. *Lachesis naturalis*, s. 11.

113. *Lachesis naturalis*, s. 11.

114. *Diaeta naturalis*, s. 35. ”Gälla” (galla) betyder ofruktsam, steril.

konstaterar att simning olyckligtvis numera tycks ha blivit en omodern motionsform.¹¹⁵

Ju hälsosammare liv desto färre sjukdomar var Linnés grundregel. Den devisen gällde i synnerhet olika lungsjukdomar. För att förhindra lungåkommor var det, förutom att följa råd gällande luft och klimat, även viktigt att undvika kött. Linné hyllade ofta och mångordigt den vegetariska dieten. Han varnar också för saltets farliga inverkan på hälsan. Riklig konsumtion av salt kunde förorsaka många sjukdomar, bl.a. skörbjugg och lepra.¹¹⁶

Linné understryker i många av sina texter att den unga människan (oftare personifierad genom ”han” än ”hon”) bör leva kyskt och sunt, medveten om att ett tygellöst liv i ungdomen skapade en osund och svag kropp inför framtiden. Även om kunskap var eftertraktansvärd och lovvärd fick den unge mannen inte sitta ”kedjad fast vid sina böcker”. Fysisk aktivitet gav grunden till en god hälsa – liksom en välbalanserad diet.¹¹⁷

Unga män skulle, enligt det linneanska hälsoprogrammet, tidigt göras medvetna om alkoholens alla faror. P.g.a. sin ”heta temperatur” i ungdomsåren borde ynglingarna helt och hållet undvika rusdrycker. De skulle i stället vänja både kroppen och sinnet vid regelbundet arbete. Ungdomarna borde också, enligt Linnés levnadsregler, iaktta sexuell abstinens och avstå från allt slags frosseri. I fall de inte följde hans råd kunde deras sensor och muskelfibrer förtvina, vilket riskerade att både syn och intellektuell kapacitet drastigt försämrades. Ung, aktiv sexualitet fick, enligt Linné, kroppens alla lemmar att skälva, vilket ledde till förlorad aptit och allvarlig yrsel. Älskog i alltför tidig ålder försvagade både nerv- och fibersystemet, gav skumma ögon, svindel och darrningar i lederna.¹¹⁸

Ungdomarnas nerver var, enligt Linné, inte tillräckligt starka och välutvecklade för att klara av emotionell upprördhet. Deras sinnesorgan

115. *Diaeta naturalis*, s. 49–58.

116. Linnés varningar för köttkonsumtion och alltför rikligt bruk av salt är två ofta återkommande temata. Han hänför många olika sjukdomar till alltför stor köttkonsumtion. Den vegetariska födan är ur hans perspektiv den bästa dieten för både kropp och själ. Temat återkommer i många dissertationer. För en översikt se t.ex. *Lachesis naturalis*, s. 161–163, 145–148.

117. *Lachesis naturalis*, s. 49–64.

118. ’Grunderna till hälsan’, s. 11.

var känsliga. En plötslig rädsla kunde till och med, skriver han, leda till utveckling av polyper. Stark inre spänning och svåra bekymmer, som alltför tidigt ansträngde de ungas nerver, kunde generera prematur mognad tätt följd av debilitet. Uppväxande människor ska, påpekar Linné, skyddas från betungande problem för att kunna växa upp på ett sunt sätt. För att undvika svullna tonsiller och inte heller smittas av skabb var det viktigt att ungdomarna ofta vistades ute i friska luften. I tonåren var det särskilt rekommendabelt att de unga utsattes för vädrets karga växlingar för att undvika överkänslighet mot olika febrar och katarrer.¹¹⁹

Man kan ställvis jämföra Linnés syn på det uppväxande barnet med Rousseaus uppfostringsideal. Det gällde att utveckla de naturliga anlagen, undvika tvång, ta hänsyn till barnets inre, psykiska liv samt att aldrig forcera barnen in i färdiga mallar. Barn fick inte ses som ”vuxendockor”. Rousseaus fokusering på det liberal-etiska, barnets rätt till frihet från religiöst tvång samt upplysningsfilosofens explicita tankar om jämställdhet återfinns inte direkt i Linnés texter. Om vi ändå vill tolka tomrummen och tystnaden positivt, kan vi säga att Linné inte med ett enda ord rekommenderade bestraffning av barn; alla barn skulle få växa upp glada, bekymmerslösa och fria. Här finner vi en liberal och etiskt genomtänkt linneansk linje. Linné berörde inte heller särskilt ofta barnens explicit religiösa uppfostran, trots att han fällde in de flesta av sina tankar i de gudomliga ramarna. Enklast uttryck kunde vi säga att skillnaden mellan dessa båda 1700-talsgiganter var att Rousseau var psykolog medan Linné främst var fysiolog och dietiker med ett ibland psykologiskt perspektiv.

Linnés betoning på fysiologi och föda ska ses ur hans fasta övertygelse om att alla sjukdomar grundläggs i fel diet. Omvänt tänkt: rätt diet kunde kurera de flesta krämpor utan medicinsk vård. I denna tanke implicerar han med självklarhet den kristna, paulinska synen att människans kropp är Guds tempel. Att vårda sin kropp innebar för Linné att ära Skaparen i en livslång gudstjänst.¹²⁰ Fetma och alkohol ledde, enligt Linné, till en för tidig död.¹²¹

119. 'Grunderna till hälsan', s. 10–11.

120. 'Inledning till dietetiken', s. 11, 13–16.

121. *Diaeta naturalis*, s. 54.

Sammanfattning

I Linnés tankevärld utgjorde kroppen och själen ett odelbart helt. Hans intresse för fysiologi utgick från den fasta övertygelsen att Guds storhet återspeglades i människokroppen. En sjuk kropp kunde sarga själen – och tvärtom. En from människa, man som kvinna, borde därför eftersträva en sund balans mellan kropp och själ, en fysiopsykisk enhet, för att uppnå och behålla såväl fysisk som själslig friskhet.¹²²

I sin intensiva fokusering på dietens och motionens avgörande betydelse för människans livslånga välmående liknar Linné ofta vår tids hälsoexperter. Många av hans dietetiska rekommendationer står helt i linje med dagens trender: nötter, bär, frukter och olika vegetabilier ska väljas framom överdriven köttkonsumtion, salt- och sockerintaget ska hållas lågt och animaliskt fett bör undvikas. Regelbunden motion och frisk luft ska integreras i det dagliga livsschemat.

Linnés djupgående intresse för nosologi var naturligtvis länkat till nyttoaspekter, d.v.s. stävande av sjuklighet, svaghet och onödigt höga dödlighetssiffror. Ur det perspektivet ska vi förstå och tolka hans aktiva intresse för kvinnans fysiska hälsa och psykiska välbefinnande. Den gravida och barnfödande kvinnan fick hans särskilda uppmärksamhet. Här gick teori och praktik alltid hand i hand.

Kvinnan var ett livscentrum för Linné: hon var själva förutsättningen för allt jordiskt liv. Vi finner varken avsky eller kvinnoförakt i hans vetenskapliga texter. Kvinnan skulle tvärtom omhuldas och vårdas i sin reproduktiva roll. Linnés intresse för den kvinnliga kroppen och dess funktioner andas ofta en mer modern och framsynt hållning än den vi ibland möter hos andra samtida författare. Han verkar ha känt en äkta empirisk fascination inför ”mysteriet” i fråga. Jag känner inte till en enda text där Linné generellt upphöjer mannen på kvinnans bekostnad.

Naturligtvis ligger reproduktions- och nyttoskäl bakom Linnés ”kvinnopolitik”. En stor del av hans tänkande grundade sig de facto på ekonomisk hushållning – oberoende av om det gällde botanik, medicin, geologi eller människokroppen. Jag tror likväl att hans po-

122. Bengt I. Lindskog, 'Sjukdomsnamn hos Linné och på 2000-talet', *Carl von Linné. Clavis medicinae duplex. Medicinens tvenne nycklar*. Översättning, inledning och kommentarer av Birger Bergh, Gunnar Broberg, Birger Jonsell, Bengt I. Lindskog (Stockholm 2008), s. 187–188. Detta förklarar varför präster ofta var närvarande vid anatomiska demonstrationer.

sitiva fokusering på kvinnans kroppsliga konstitution befästes på ett djupare plan. Att känna motvilja mot en av Gud skapad aktör i själva reproduktionssystemet hade upplevts som en hädelse i Linnés religiösa världsbild. Allting i skapelsen hade en gudsgiven mening. I detta inneslöt han också hela djurriket med sina våldsamma, blodiga och ibland obegripliga inslag. Att vara hängiven anhängare av den naturliga teologin innebar att hålla sig med en detaljerad, konkret världsbild, som ideologiskt och vetenskapligt borrhade djupare i livsföreståelsen än vanlig kristen fromhet.¹²³

Även om både skolastisk kunskapsteori, och en delvis mekanistisk syn på kropp och natur, dröjde kvar i Linnés tänkande anar vi likväl en vitalistisk förståelse och nya, banbrytande perspektiv i hans analyser. Denna vitalism ser jag som grundläggande i hans syn på kvinnan, sexualitetet och barnomsorgen. Även om det religiösa grundperspektivet var konservativt uttryckte hans kvinno- och sexualsyn ofta en både bejakande och befriande sensibilitet och glädje.

Efter att i flera år ha arbetat med de linneanska texterna tror jag att Linné huvudsakligen ska tolkas genom spektra som nyttoaspekter, nyfikenhet, fördomsfri fascination för alla kroppsliga funktioner (inklusive de obehagliga) och hälsoprofetism. Linné var en empirisk realist med en biblisk-moralisk syn. Hans iakttagelser och kritik drabbade män och kvinnor jämlikt.

Det är viktigt att komma ihåg den primära *sociala* agendan i Linnés texter för att inte förvilla sig in i en försnävande feministisk diskurs. I sina råd och tillrättavisningar gisslade han främst och framför allt *de högre samhällsklasserna* för deras utsvävande och kortsiktigt förödande levnadsvanor. När det gällde kvinnobild var och förblev *den sunda bondkvinnan* hans ideal. Linnés önskan att de egna döttrarna skulle växa upp till starka, friska husmödrar var därför, enligt min mening, inte ett uttryck för konservatism. Hans riktlinjer bör läsas inom ramarna för hans sundhetskontext och hälsokoncept. En kvinnas liv skulle inte stramas åt av snörkorsetter, modenycker, slavisk behagssjuka, finsalongernas etiketter och lyxkonsumtion av hälsovådliga produkter. Rörlighet, kroppslig styrka, själslig sundhet, frisk luft och

123. Lars Bergquist & Carina Nynäs, 'Who is God. Swedenborg versus Linnaeus', Karl Grandin (ed.), *Emanuel Swedenborg – Exploring a "World Memory": Context, Content, Contribution* (Michigan 2013), s. 134–156.

fysisk aktivitet höjde däremot hennes livskvalitet. Också här visade Linné en ihärdigare omsorg om kvinnans kropp och psyke än många andra av hans samtida.

Det finns ytterligare en aspekt som talar till Linnés fördel när det gäller kvinnosynen. Han forskade och skrev i en manligt dominerad diskurs: Linnés vetenskapliga universum utgjorde en tämligen sluten sfär där män skrev för män. Dagens manliga forskare vet att de skriver lika mycket för kvinnor som för män. Det stora intresse för kvinnors liv och hälsa, kropp och själ, ända upp till ålderdom och död, som Linnés texter tydligt avspeglar, får honom i min läsning att framträda som en föregångare till en mer modern könsdiskurs.

Olof Dixelius beskriver den linneanska traditionen som "curiositas naturalis", d.v.s. ögats briljanta mottaglighet för dold storhet i smådetaljer, ett sinne för saklighet kombinerat med prosaisk poesi.¹²⁴ Med den dubbla blicken ser Linné kvinnan, skarpögd och kärleksfullt.

Linné var definitivt inte misogyn. Däremot avslöjar han ofta en misantropisk människosyn. Jag skulle snarast beskriva honom som 1700-talets "Predikaren". Ur sin misantropi stiger han fram som sundhetens hälsopredikant för att göra människans korta, ofta smärtsamma och svåra jordeliv så kvalitetsfyllt och gott som möjligt.

124. Olof Dixelius, 'Linnétraditionen i svensk litteratur. En kritisk översikt', *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien* (Stockholm 2000).

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ALEKSANDR SAPOZJNIKOV

Gerillakrigen i Finland 1808 och Ryssland 1812 – en jämförelse

Historieforskarna har ända sedan första delen av 1800-talet tvistat om vilka faktorer som bidrog till att Napoleons armé gick under i Ryssland 1812. En av orsakerna var att bondebefolkningen i de guvernement som erövrats av motståndarna deltog i kriget. I Spanien och sedermera på andra håll i Europa kallade man befolkningens deltagande i kriget ”guerrilla”, men i Ryssland används av tradition uttrycket ”folkkrig” (ry. *narodnaja vojna*).

Många forskare har ansett att krigsledningen i Ryssland 1812 uppfann gerillakriget efter spansk modell. Man vet exakt när gerillakriget i Spanien började: befolkningen i Madrid gjorde uppror mot de franska ockupanterna den 2 maj 1808. Gerillakriget utvidgades snabbt. Efter två månader tvingade de spanska upprorsmännen divisionsgeneralen P. Duponts armékår bestående av 20 000 man att kapitulera i Bailén. Den dittills obesegrade franska armén led för första gången nederlag, och nyheten spreds över hela Europa. I Ryssland spreds kännedomen om de framgångsrika spanska gerillakrigarna genom tidningspressen, men de kortfattade rapporterna innehöll inga detaljer. Därför är det inte befogat att påstå att ryssarna skulle ha fått idén till gerillakriget från Spanien.

Man glömmer emellertid att redan 1812 hade många generaler och andra officerare i den ryska armén egen erfarenhet av hur svårt det är att strida mot en väpnad befolkning. De hade upplevt detta under finska kriget 1808–1809. Gerillakriget i Finland inleddes dessutom vid samma tid som i Spanien.¹

1. Anders Persson var den förste som skrev om böndernas motstånd under finska kriget i boken *1808. Gerillakriget i Finland* (Stockholm 1986). Verket har också översatts till finska med titeln *Suomen sodan unohdetut sankarit* (Helsinki, Otava 1988 och 2008).

Under de ifrågavarande åren blev Finland ett offer för den europeiska storpolitiken. Efter att ha förlorat kriget mot Frankrike 1807 måste Ryssland alliera sig med Frankrike, medan Sverige anslöt sig till Storbritannien. Napoleon manade Ryssland till krig mot Sverige för att effektivisera kontinentalblockaden mot Storbritannien. Den ryske kejsaren Alexander I hade å sin sida inget emot tanken på att flytta gränsen mot Sverige så långt bort från S:t Petersburg som möjligt.

Ryssarna gick in i Finland i februari 1808. Den svenske kungen hade litet över 20 000 soldater i Finland, men trots detta såg det under de första månaderna ut som om kriget skulle bli kortvarigt. I spetsen för den ryska armén fanns en avdelning som leddes av kommandören för livgardets kosackregemente, generalmajor V. V. Orlov-Denisov. Avdelningen omfattade två skvadroner livkosacker. Den intog först Helsingfors och ryckte sedan fram längs Bottniska vikens östra strand, och placerade ut posteringar där.

I slutet av juni 1808 anlände flera svenska avdelningar sjövägen till den finländska västkusten. Huvudstyrkan, ledd av överste J. Bergenstråle, landsteg den 24 juni vid Vasa och försökte driva ut ryssarna ur staden. En annan avdelning anlände med fartyget *Kronprinsen* till Solf söder om Vasa. Denna trupp leddes av löjtnanterna Ridderhierta och Jacobson, och omfattade 50 soldater ur Jämtlands regemente. Genast efter landstigningen började svenskarna sprida ut kungörelser, i vilka man manade den finländska befolkningen att resa sig mot ockupanterna.² Orlov-Denisovs styrka, som bevakade kusten mellan Vasa och Kristinestad, var fåtalig. Den omfattade endast två skvadroner livkosacker, en skvadron dragoner och ett jägarkompani.

De finländska bönderna stödde de landstigande trupperna. Många beväpnade sig med sälbössor och anslöt sig till de svenska soldaterna. En svensk avdelning på omkring 50 man växte tack vare bondesoldaterna till en styrka med flera hundra man. Ridderhiertas avdelning ryckte fram från Solf till Malax och mötte på vägen livkosackernas 1. skvadron som kommenderades av underryttmästaren S. A. Fomin. Skvadronen drog sig tillbaka till Malax, som emellertid redan kontrol-

Om finska kriget i allmänhet se Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006) och Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Suomen sodan historia 1808–1809*, SKS toimituksia 1 200, Tiede (Helsinki 2008).

2. En av kungörelserna har publicerats på ryska. Se *Sjvedskaja vojna 1808–1809 gg. Tj. III* (Sankt-Peterburg 1910), bilaga 18 s. 41.

lerades av beväpnade bönder. Till följd av den strid som uppstod togs en del av kosackerna till fånga, medan andra lämnade sina hästar och lyckades undkomma. Två officerare och tretton kosacker anlände två dagar senare till Vasa efter att ha tagit sig fram på omvägar.

Härefter gav sig de beväpnade bönderna av mot Närpes och förstörde på vägen kosackernas posteringar. Kommendören för livkosackernas 2. skvadron, överste S. A. Birjukov, var inkvarterad i Närpes prästgård, därifrån han med nöd och näppe lyckades fly. I samband med dessa sammandrabbningar tog bönderna närmare etthundra kosacker till fånga, vilket var nästan hälften av Orlov-Denisovs styrka.

Denna händelse under finska kriget, böndernas seger, är mycket beskrivande. Bönderna tillintetgjorde Livgardets kosackregementets 1. skvadron, som också kallades Kejsarens skvadron. Kosackerna som ingick i denna elitenhet inom gardestrupperna hade valts ut bland de bästa Donkosackerna. Svenska och ryska källor skildrar sammandrabbningen på olika sätt, och uppgifterna om detaljerna har varit motstridiga.

I Livgardets kosackregementets historik redogörs i detalj för tillintetgörandet av regementets 1. skvadron. Orlov-Denisovs avdelning hamnade i Österbotten mitt i en bonderesning. I sina predikningar använde prästerna sig av utdrag ur Gamla testamentet för att berättiga dödandet av fiender, vilket hade en stor inverkan på befolkningen. Många gånger kom anfallet mot kosackposteringarna vid kusten överraskande, och man lurpassade överallt på kosackerna. Livkosackernas 1. skvadron, som befunnit sig vid Pjelax i Närpes, leddes av underryttmästare S. A. Fomin. På natten mellan den 13 och den 14 juni 1808 gick invånarna i Pjelax överraskande till anfall mot de inkvarterade kosackerna. Många av kosackerna höggs ihjäl med yxor. Endast Fomin och några kosacker togs till fånga, och de fördes med svenska fartyg till Torneå. I regementets historik skildras i detalj vad som väntade ryssarna när de på nytt kom till Pjelax efter några dagar. ”Ett obarmhärtigt folkkrig (ry. *narodnaja vojna*), skoninglöst som ett vilddjur, hade flammats upp i full skala”.³ I slutet av år 1809 återvände endast två officerare, två underofficerare och fem kosacker från fångenskapen.

3. *Istorija leib-gvardii Kazatjego [...] polka* (Sankt-Peterburg 1876), s. 127, även B. R. Chresjtjatinskij, *Istorija leib-gvardii Kazatjego Jego Velitjestva polka*. Tj. 1 (Sankt-Peterburg 1913), s. 252–253.

Redan detta exempel räcker för att visa att de ryska officerarna i Finland inte enbart kom i kontakt med gerillakrigföring, utan att de verkligen personligen fick känna på svårigheterna med att strida mot en beväpnad befolkning.⁴ I Krigsgalleriet i Eremitaget i S:t Petersburg finns porträtt av generalerna N. V. Vuitj och P. I. Neidhardt som togs till fånga av bönder på Åland 1808. I finska kriget deltog också många som senare skulle utmärka sig i kriget 1812, t.ex. överbefälhavarna Barclay de Tolly och Bagration samt den kände gerillabefälhavaren D. V. Davydov.⁵

De finländska böndernas verksamhet var mest framgångsrik i närheten av ryssarnas underhållslinjer. Man sände små avdelningar ledda av svenska officerare att anfälla ryssarna i ryggen, och trupperna fick förstärkning av hundratals beväpnade finländska bönder. Den svenska kungens kungörelser och prästernas predikningar manade bönderna att ansluta sig.

Under finska kriget blev de ryska generalerna inte bara tvungna att strida mot den svenska armén utan även mot beväpnade finländska bönder. Samtidigt skaffade de sig nyttig erfarenhet. Det här var emellertid inget man uppmärksammade på ryskt håll, uppenbarligen p.g.a. att Sverige år 1812 allierade sig med Ryssland, och det var onödigt att låta minnena från det avslutade kriget påverka relationerna mellan länderna. Den svenska regeringen intog samma ståndpunkt. Arvprinsen Karl Johan träffade en rysk diplomat kort före Frankrikes anfall mot Ryssland. I diskussionen gav han ett råd som var avsett för Alexander I: ”jag hoppas att den ryska armén undviker en avgörande strid i början av kriget och krigar som spanjorerna”.⁶ Kort före kriget lade överste P. A. Tjuikevitj fram en krigsplan, där han skrev att Ryssland i det kommande kriget måste använda sig av ”ovanliga metoder”. Till folket måste man ”ge vapen och skapa en anda som i Spanien, och prästerna kan bidra till

4. Det enskilda exempel som här lyfts fram skildrar inte på något sätt proportionerna på de finska böndernas uppror. De bör behandlas i en separat uppsats. Se nyare undersökningar: Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–1809* (Umeå 2002) och Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006).

5. Om folkresningen bland de åländska bönderna se Pertti Hakala, ’Banden till Sverige bryts’, *Det åländska folkets historia IV. Från finska kriget till Ålandsrörelsen 1808–1920* (Mariehamn 2008), s. 21–32.

6. *La Suède et la Russie. Documents et Matériaux 1809–1818* (Uppsala 1985), s. 135.

detta”.⁷ Veteranerna från den franska Grande Armée (F. Segour, A. Jomini) skrev även senare att Ryssland var ”ett andra Spanien”.

Beväpnade invånare deltog i krigsaktiviteterna i betydligt större utsträckning i Spanien än i Finland. Därför fick krigföringen också det spanska namnet *guerrilla*. För den ryska krigsledningen var gerillakriget i Finland emellertid betydligt mer bekant än händelserna långt borta i Europa, i vilka ryska trupper inte hade deltagit. Att personligen delta i krigshandlingar är viktigare för tillägnandet av krigserfarenheter än att läsa tidningar.

Man bör notera att vid tiden för Napoleonkrigen, när kriget rasade i hela Europa, var det bara i Spanien, Finland och Ryssland som befolkningen deltog i krigshandlingarna. Det är möjligt att detta berodde på dessa nationaliteters religiositet, även om de bekände sig till olika tro – spanjorerna var katoliker, finländarna protestanter och rysarna ortodoxa.

Den ryska krigsledningen visste hur svenskarna hade gjort för att få befolkningen att delta i den väpnade kampen genom kungörelser och predikningar. Därför inleddes propagandan bland den ryska befolkningen genast efter att kriget brutit ut år 1812. Den 27 juni 1812 meddelade kejsar Alexander I överbefälhavaren Barclay de Tolly:

La second résolution que j'ai prise, c'est de faire émaner un manifeste à la Nation, dans lequel je l'exhorte, si quelque ennemi pénètre dans les foyers, de le détruite de tous les moyens qu'on aura en mains et de la regarder comme un acte de Religion. J'espère que nous aurons autant d'énergie que les Espagnols en déployent.⁸

Barclay de Tolly fick emellertid erfarenhet av krigförande invånare i Finland i stället för i Spanien. Han fick också uppleva hur skoningslösa de beväpnade bönderna kunde vara.

Den 6 juli 1812 undertecknade kejsar Alexander ett manifest som manade alla stånd i kejsardömet till ”allmänt uppror” mot angriparna (ry. *obsjtjaja vosstanija*). Manifestet avslutades så här:

7. *Analititjeskij prozjekt vojennyx deistvii v 1812 g.* P. A. Tjuikevitja. Författad av V. M. Bezotosnoj. Rossijskij archiv T. VII (Moskva 1996), s. 46.

8. *Otetjestvennaja vojna 1812 goda: Materialy Vojenno-Utjonogo archiva Glavnogo sjtaba.* T. 16 (Sankt-Peterburg 1911), s. 194. Det andra beslut som jag har fattat är att utfärda ett manifest till nationen, i vilket jag uppmanar den att med alla tillhandsvarande medel krossa fienden om denna tränger sig in i våra hem, och att betrakta det som en religiös handling. Jag hoppas att vi kommer att ha lika mycket energi som spanjorerna ger prov på.

Rysslands folk! Tappra slavers tappra efterkommande! Du har många gånger slagit tänderna av de lejon och tigrar som angripit dig. Förener er! Ingen mänsklig kraft kan rå på oss när vi bär korset i vårt hjärta och vapen i vår hand.⁹

I manifestets text finns material för såväl krigs- som litteraturhistoriker. Upphovsmannen var antagligen den kände litteraturmannen A. S. Sjisjkov.

Redan från början involverades prästerna i spridningen av propaganda. Alexander I beordrade den 9 juli 1812 Irin, biskop av Smolensk, att se till att befolkningen uppmanades att om fienden dök upp inte fly till skogs utan att samlas, beväpna sig efter förmåga och tillintetgöra angriparen. Biskop Irins herdabrev lästes upp i alla kyrkor i Smolensks stift.¹⁰

Det var adeln som först svarade på kejsarens uppmaning, understödd av den ortodoxa kyrkan. Den pensionerade generalmajoren D. J. Leslie, som var godsägare i guvernementet Smolensk, samlade tillsammans med sina fyra officers söner och på egen bekostnad ihop en rytarsotnia bestående av tjänstefolk. Den utmärkte sig i slaget vid Krasnoje den 2 augusti 1812. Tre av bröderna Leslie fick utmärkelsetecken.

Den 18 juli 1812 undertecknade Alexander I ett manifest om lantvärn (ry. *opol'tjenije*) i sexton guvernement. Guvernörerna var ansvariga för utrustandet av det, och adelsmötena i guvernementena och häraderna ansvarade för uppställandet. De som ingick i lantvärdet i guvernementen befann sig i en särställning. De hörde inte till den reguljära armén, men eftersom staten hade sammanställt trupperna var det heller inte fråga om ett folkuppbåd. Enligt manifestet skulle varje medborgare och undersåte vara redo att ”försvara sig själv och förgöra fienden”. I guvernementen Smolensk och Kaluga började man genast förutom att sammanställa lantvärn också skapa frivilliga truppavdelningar, som av historieforskarna ibland benämns självförsvarsavdelningar eller skyddstrupper.

När den ryska armén drog sig inåt i landet till Smolensk kallade befälhavaren för den 1. västarmén, Barclay de Tolly, befolkningen till vapen. Den 20 juli skrev han till Donatamanen M. I. Platov, som tillsammans med sin kosackarmékår tillhörde eftertruppen och skyddade reträtten:

9. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. T. 32* (Sankt-Peterburg 1830), s. 388.

10. A. I. Popov, *Velikaja armija v Rossii. Pogonja za mirazjom* (Samara 2002), s. 128.

Nu när vi har dragit oss tillbaka till det egentliga Ryssland, måste befolkningen uppmanas att ta fast fientliga patruller och fiender som rör sig längs småvägarna, och tillintetgöra dem, och försöka ta fast våra egna krigsrövare och överlämna dem till våra officerare som kan föra dem till mitt högkvarter. Folket måste påminnas om att vi nu kämpar för fosterlandet, och för att rädda tron, och egendom, och kvinnor och barn.¹¹

Följande dag, den 21 juli, skrev Barclay de Tolly till A. Asch, som var guvernör i Smolensk:

Uppmana i fosterlandets namn invånarna på de platser som fienden närmar sig att gripa till vapen och anfälla fiendetrupper som avskilts från de övriga, varän de upptäcker sådana.¹²

Enligt A. P. Jermolov, som var chef över 1. arméns huvudstab, kom det ofta bönder till staben för att fråga om de fick beväpna sig, eller om det var straffbart. Frågan om ett beväpnande av tiotusentals bönder som befann sig i krigets väg var inte okomplicerad, eftersom de ryska makthavarna kunde betrakta väpnandet av bönderna, särskilt de livegna, som uppror. Barclay de Tolly löste problemet genom att låta trycka en kungörelse, i vilken befolkningen i guvernementen Pskov, Smolensk och Kaluga uppmanades att ”bestraffa illdådarna utan nåd”.¹³

Barclay de Tolly insåg vilket ansvar han åtagit sig, och begränsade mottagarna av kungörelsen till bönderna i de guvernement där hans armé för tillfället var verksam. Kungörelserna på papper innebar ett slags befullmäktigande av bönderna. I motsats till muntliga uppmaningar var de tryckta, och för bönderna var det tryckta ordets makt stor. I kungörelsen berättades hur fientliga rövarskaror plundrade och brände hus, skändade kyrkor och skymfde präster. En del invånare i Smolenska guvernementet hade redan tagit fram vapen för att försvara sina hem. Nu beordrade överbefälhavaren att alla bönder skulle gripa till vapen för att försvara sina hem mot fienden. Kungörelsen trycktes i ett stort antal exemplar. Enbart guvernören i Kaluga fick 230 exemplar och order om att sprida informationen till alla invånare. Kungörelsen lästes upp i kyrkorna. Den finns bevarad i fyra exemplar, och de olika tryckstilarna visar att man lät göra nya tryckningar. Dessutom riktade

11. *Donskie kazaki v 1812 godu. Sbornik dokumentov* (Rostov na Donu 1954), s. 138–139.

12. *Otetjestvennaja vojna 1812 goda: Materialy Vojenno-Utjonogo archiva Glavnogo sjtaba*. Otd. I. T. 17, s. 158.

13. *Listovki Otetjestvennoj vojny 1812 goda* (Moskva 1962), s. 62.

sig Barclay de Tolly till adelsmännen i Ryssland och bad dem ansluta sig till armén eller beväpna sig för att försvara sina gårdar.¹⁴

Man bedrev alltså en fullskalig propagandakampanj för att få folket att gå med i kriget. Man betonade särskilt fiendens plundringar av kyrkor, som skildrades i skrift av officerarna i armén.

L. A. Narysjkin, som tjänstgjort som officer, skrev till sin far, överhovmarskalken A. L. Narysjkin i S:t Petersburg:

deras [fransmännens] patruller utövar våld och gör alla slags illdåd mot våra invånare, skymfar vår tro, förstör och sticker sönder våra ikoner och använder våra kyrkor som stall. Det vore bra om hela Ryssland fick kännedom om detta, så att folket skulle bli ännu mer uppretat och använda sig av alla metoder för att å trons vägnar hämnas mot dem som skymfat den.¹⁵

Furst R. P. I. Bagration, överbefälhavare för 2. västarmén, skrev till överbefälhavaren i Moskva, greve F. V. Rostoptjin:

Smolenska guvernementet visar sin fosterländskhet mycket tydligt. Bönderna härstädes slår ihjäl fransmännen som svin, varän de lyckas ta fast små avdelningar. I Vjazma finns redan nästan åttatusen beväpnade fotsoldater och 1 500 ryttare, och de är fruktansvärt vrede på fienden som plundrat kyrkor och bränt byar. [...] Man måste med alla medel reta upp allmogen, berätta för bönderna att kyrkor plundras och kvinnor våldtas.¹⁶

Fram till mitten av augusti 1812 hade många av invånarna i Smolenska guvernementet gett sig in i kriget mot angriparna. Den franske intendentgeneralen L. Puibusque skrev från Smolensk den 15/27 augusti:

les habitants, à notre approche, s'enfoncent dans les terres, et cachent tout ce qu'ils peuvent emporter dans des forêts immenses et Presque impénétrables. Nos soldats quittent les drapeaux pour avoir du pain et vont un à un se faire assommer par les paysans russes, qui les reçoivent à coups de hache, de lance ou de fusil.¹⁷

I en order från den 22 augusti /3 september till Berthier, som var chef för huvudstaben, nämnde Napoleon att kosackerna och de livegna

14. *Listovki Otetjestvennoj vojny 1812 goda*, s. 36–37.

15. *Rodina* 1992, No. 6–7, s. 155.

16. N. F. Dubrovin, *Otetjestvennaja vojna v pismach sovremennikov (1812–1815 gg.)* (Moskva 2006), s. 97.

17. L. Puibusque, *Lettres sur la guerre de Russie en 1812* (Paris 1817), s. 57. Vid vår ankomst nedgräver sig invånarna i jorden och gömmer allt vad de förmår bära i de ofantliga och så gott som ogenomträngliga skogarna. Våra soldater överger sina fanor för bröd och slås en efter en till döds av de ryska bönderna, som tar emot dem med yxhugg, lansar och pistoler.

bönderna varje dag tillfångatog hundratals av hans soldater när de inkvarterade sig:

le nombre de prisonniers que l'ennemi fait se monte chaque jour à plusieurs centaines. [...] Enfin vous ferez connaître au duc d'Elchingen qu'il perd tous les jours plus de monde qu'il en gagnait à la bataille.¹⁸

Dessa förluster var ett resultat av den gerillaverksamhet som bedrevs av ryttaravdelningar som skickats ut av armén och av den beväpnade befolkningen. Partisanerna som rörde sig till häst försökte förena sig med de beväpnade bönderna, men det lyckades inte alltid. Den kände gerillabefälhavaren Denis Davydov skildrade detta i sina hågkomster:

Farorna ökade ju längre vi ryckte fram från armén. Till och med på platser som inte kontrollerades av fienden stötte vi på problem. Uppbådade bönder hindrade vår framfart. I varje by var portarna stängda, och de vaktades av gamla och unga beväpnade med högafflar, lansar och yxor, ibland även eldvapen. En av oss måste alltid rida före till varje by för att berätta att vi är ryssar och att vi har kommit för att hjälpa till med att försvara de rättrognas kyrkor. Svaret blev ofta ett skott eller en höjd yxa, som bara ödet kunde rädda oss från. [...] På så vis lärde jag mig av erfarenhet att det i ett gerillakrig inte räcker med att kunna tala som allmogen, man måste också följa folkets seder och till och med klä sig som folket. Jag drog också på mig en bonderock, lät skägget växa, hängde i stället för Sankt Anneorden en bild av Sankt Nikolaus kring halsen och började tala dialekt.¹⁹

Man känner till fall där invånare som retats upp av avdelningar ur den ryska armén, särskilt kosacker, också gjorde motstånd mot ryssarna själva. I slutet av augusti 1812 lade bönderna i Borovsk ned sina vapen och överlämnade 30 kosacker till ledningen för guvernementet.²⁰ Kosackerna tänkte uppenbarligen på order av arméledningen förstöra förråden och broarna bakom sig när armén retirerade. Enligt D. V. Davydov dräpte bönderna i byn Jegorjevskoje i Medyns härad i slutet av augusti 1812 en kommenderad kår på 60 kosacker ur 1. teptjariregementet, som av allt att döma betraktades som fiender för att de ”talade en ryska som lät främmande”.²¹

18. *Correspondance de Napoleon I-er. T. 24* (Paris 1868), s. 203–204. Antalet fångar som fienden tar uppgår dagligen till flera hundra. [...] Slutligen ska du tillkännage för hertigen av Elchingen att han varje dag förlorar fler människor än om man hade stridit.

19. D. V. Davydov, *Vojennyje zapiski* (Moskva 1982), s. 163.

20. P. N. Kaverins rapport till M. I. Kutuzov 31.8.1812, Rossijskij gosudarstvennyj vojenno-istoritjeskij archiv, F. 103, Op. 1/208a, Sv. o. D. 107. Tj. 20. L. 7.

21. D. V. Davydov, *Vojennyje zapiski* (Moskva 1982), s. 164. Teptjarerna var ett folk som bodde vid Volga.

De beväpnade bönderna var som aktivast efter Moskvas brand. Branden syntes på ett avstånd av 150 verst, och bönderna var säkra på att det var fransmännen som var skyldiga. Greve F. V. Rostoptjin meddelade bönderna i Moskvas guvernement den 20 september 1812:

Människosläktets fiende, Herrens straff för våra synder, en satans uppenbarelse, den onde fransmannen har anlät till Moskva och utsatt det för svärd och lågor. Herrens tempel har plundrats, altarna har skändats med smuts, kalkarna med dryckenskap och hån, man har klätt prästernas skrudar på dragdjur, de heliga ikonerna och deras prydnader är sönderrivna, man har lett in hästar i den rätta trons kyrkor, man har utsatt hustrur, döttrar och små barn för illgärningar. Fjenden har skändat gravgårdar, grävt upp de dödas, våra förfäders, ben [...]. Låt oss förintade de utländska illgärningsmännen och kasta deras kroppar åt vargarna och korparna. [...] Vart de än kommer ska de slängas i djupa gravar, oberoende av om de är vid liv eller inte. Rysslands soldater kommer att hjälpa er, och om någon rymmer, gör kosackerna slut på honom. Tveka inte, djärva bröder, Moskvas krigshär! Var vi än får tag i dem, ska vi krossa dem, djävulens avskum, de lömska skadegörarna.²²

Den 23 september 1812 anlände Napoleons generaladjutant, greve Lauriston, till det ryska högkvarteret. Före kriget hade han varit Frankrikes sändebud i S:t Petersburg. Lauriston och Kutuzov diskuterade en timme. Det finns inga anteckningar från denna diskussion, men de behandlade tre saker: orsakerna till Moskvas brand, gerillakriget och en vapenvila. Därefter anslöt sig Alexander I:s generaladjutant, furst P. M. Volkonskij till diskussionen. Han skulle inom kort ge sig av till S:t Petersburg. I hans närvaro upprepade Kutuzov allt som han diskuterat med Lauriston. Till den franske generalen sade han bl.a:

Ni frågar, varför angriper folket era trupper? Jag för inte kommando över folket, och jag kan inte hindra det från att beväpna sig. Vad armén beträffar kan jag säga att den följer alla regler som gäller upplysta riken. Men det kan hända att folket kommer att vålla er ännu större problem.²³

På det här sättet lät Kutuzov förstå att han som överbefälhavare för den ordinarie armén inte hade något att göra med den kamp som fördes av den beväpnade befolkningen.

22. M. I. Bogdanovitj, *Istoriija Otetjestvennoj vojny 1812 goda. T. 2* (Sankt-Peterburg 1859), s. 411–412.

23. A. I. Michailovskij-Danilevskij, *Opisanie Otetjestvennoj vojny v 1812 godu* (Moskva 2008), s. 334.

De flygblad som trycktes av fälttryckeriet vid arméns högkvarter spelade också en roll när det gällde att hetsa folket till att gripa till vapen. De delades ut till tjänstemännen i guvernementens förvaltning, som spred dem vidare. Arméledningen ville helt klart i mån av möjlighet styra de beväpnade böndernas verksamhet. I ”Upplysningar från armén” som trycktes den 30 september 1812 berättas att bönderna varit framgångsrika i sin kamp mot fienden, och där finns också något som påminner om en instruktion:

De fosterlandsälskande bönderna grundar lantvärn. Det händer att grannbyarna placerar ut vakter på höga platser i kyrktorn, och de ringer i klockorna när de upptäcker fienden. När bönderna hör detta samlas de och anfaller fienden och slutar inte strida förrän de segrat. De dödar många fiender och lämnar över sina fångar till armén. Varje dag kommer bönder till högkvarteret för att be om vapen och ammunition för att kunna försvara sig mot fienden. I mån av möjlighet uppfyller man dessa ädla bönders, fosterlandets verkliga söners, önskemål, och de tilldelas gevär, pistoler och krut. I många byar svär bönderna att försvara sig tillsammans, och ett grymt straff väntar den som visar sig vara en ynkrygg eller anger någon annan till fienden.²⁴

Dessa ”upplysningar från armén” publicerades i tidningen *Sankt-Petersburgskie vedomosti*, men kejsaren lät stryka denna passage eftersom han inte ville att det skulle komma till allmän kännedom att den ryska krigsledningen stödde de beväpnade bönderna.

Frågan behandlades emellertid i de blad som trycktes på franska i högkvarteret för att spridas bland fiendetrupperna och på diplomatisk väg. I en av dem sades så här:

Cette guerre est devenue national, elle a pris le caractère de la guerre en Espagne. Les paysans russes armés des piques se montrent partout remplis de la plus grande animosité contre les français qui ont eux-mêmes contribué à les exaspérer par la profanation et la spoliation des Églises; l'un des paysans à la tête de sa troupe a fait un nombre considérable des prisonniers français, sa bravoure a été récompensée par une médaille d'or attachée a un ruban de S. Georges.²⁵

24. *Listovki Otetjestvennoj vojny 1812 goda* (Moskva 1962), s. 50–51.

25. A. Chuquet 1812, *La guerre de Russie. Notes et documents. 2-e série* (Paris 1912), s. 87–90; *Listovki Otetjestvennoj vojny 1812 goda* (Moskva 1962), s. 48; Ch. Lemerrier-Quellejay, 'Un document inédit sur la campagne de Russie de 1812', *Cahiers du monde russe et soviétique* vol. 4. No. 3, s. 258–263. Detta krig har blivit nationellt, det har antagit karaktären av kriget i Spanien. Ryska bönderna beväpnade med pikar visar sig överallt uppfylla av den största fientlighet gentemot fransmännen, som själva har bidragit till att reta upp dem genom vanhelgande och plundring av kyrkorna; en av bönderna i spetsen för sina trupper har tagit ett stort antal fransmän till fånga, hans mod har belönats med en guldmedalj fäst i S:t Görans band.

I september 1812 uppställde överbefälhavaren furst M. I. Kutuzov nästan tio gerillaavdelningar, som på alla håll omringade de fiendetrupper som fanns i Moskva och bedrev verksamhet vid deras förbindelselinjer. Överbefälhavaren lyckades förena de verksamheter som bedrevs av arméns gerillatrupper och den beväpnade befolkningen. När Kutuzov skickade Seslavins gerillaavdelning att anfälla fienden i ryggen den 30 september beordrade han den att förse befolkningen med vapen som tagits av fransmännen och att sända bönder beväpnade med högafflar och klubbor att eskortera dem som tagits till fånga.²⁶ Även Davydov delade ut vapen som tagits av fienden till bönderna och gav muntliga instruktioner, eftersom han var rädd att skriftliga sådana skulle hamna i fiendens händer.

Generalmajor A. H. Benckendorff kommenderade kosackgrupper i generaladjutant F. Wintzingerodes gerillaavdelning år 1812. Han skrev senare:

Les paysans qui partout suivaient les parties cosacs et faisaient avec vigilance le service d'avant-postes prenaient déjà de fondation de tout le butin, le bétail, les mauvais chevaux, les chariots, les armes et les costumes des prisonniers. On avait toutes les peines du monde à sauver la vie de ceux-ci qui craignant la cruauté des paysans accouraient par bandes se mettre sous protection d'un cosac. Souvent il était impossible de les arracher à la fureur des paysans excités à la vengeance par les cendres de sa cabane et la profanation de ses églises. Ce qu'il y avait de plus cruel dans ces scènes d'horreur, c'est qu'il fallait paraître les approuver et louer ce qui faisait dresser les cheveux.²⁷

Greve F. V. Rostoptjin måste den 20 oktober 1812 uppmana bönderna i Moskvans guvernement att återgå till ordningen. Den franska armén höll redan på att retirera, men de beväpnade bönderna fortsatte sina härjningar. I ett brev måste han erkänna att ”kampen mot fienden har förvandlat en stor del av de livegna bönderna till banditer”.²⁸

26. M. I. Kutuzov, *Sbornik dokumentov*. T. IV. Tj. 1 (Moskva 1954), s. 406.

27. A. H. Benckendorf, *Zapiski* (Moskva 2001), s. 70–71. Bönderna, som överallt följde kosacktrupperna och vaksamt tjänade som förposter, tog redan från början allt rov, boskapen, de dåliga hästarna, vagnarna, vapnen och fångarnas kläder. Man hade all möda i världen att rädda livet på dem som i sin rädsla för böndernas grymhet i stora skaror slöt upp under en kosacks beskydd. Det var ofta omöjligt att slita dem från de rasande bönderna, som uppegats till hämnd för sina hyddors aska och sina kyrkors vanhelgande. Det som var det grymmaste i dessa skräckscener var att man måste låtsas godkänna dem och lovprisa det som fick håret att resa sig på ens huvud.

28. N. F. Dubrovin, *Otetjestvennaja vojna v pismach sovremennikov (1812–1815 gg.)* (Moskva 2006), s. 434.

Överbefälhavaren M. I. Kutuzov bad kejsaren offentligt godkänna den beväpnade befolkningens handlingar. Kejsaren undertecknade också den 3 november 1812 ett manifest i vilket han tackade bönderna.

Napoleon var en stor härförare, men han förmådde inte besegra Spanien eller Ryssland, där han blev tvungen att möta en beväpnad befolkning. Den ryska krigsledningen var mycket väl medveten om vilken fruktansvärd kraft det finns i ett folk som griper till vapen. Det hade den fått erfaras under finska kriget.

Vägen till Poltava 1709 i rysk källpublikation

E. E. Rytjalovskij (red.), *Poltavskaja bitva 27 ijunja 1709 goda. Dokumenty i materialy* [Slaget vid Poltava den 27 juni 1709. Handlingar och material], 808 s., ill., Rosspen, Moskva 2011.

UNDER SIN ÅLDERS HÖST i mitten av 1950-talet begrundade president J. K. Paasikivi Finlands öden under de gångna seklen. För honom framstod slaget vid Poltava som den grundläggande vändpunkten i utvecklingen av Finlands statsrättsliga ställning med tanke på landets trygghet och den nedärvda kulturens fortbestånd. Tiden före slaget hade varit den lyckligaste perioden i Finlands historia, eftersom landet som en del av stormakten Sverige inte längre var utsatt för ett hot från öster. Efter det ödesdigra slaget hade Finlands historia enligt Paasikivi präglats av en nedåtgående trend med freden i Fredrikshamn som ett lågvattenmärke.¹

Liksom tvåhundraårsminnet 1909 av segern vid Poltava uppmärksammades trehundraårsminnet 2009 på många olika sätt i Ryssland, trots att slagfältet numera finns i Ukraina. Med anledning av trehundraårsjubileet har Ryska statens centralarkiv för gamla handlingar (RGADA) sammanställt en källpublikation innehållande handlingar som förvaras i ryska arkiv belysande inte endast själva slaget utan även dess förhistoria och tilldragelserna några månader efter det. Tidsmässigt omspanner publikationen perioden från juni 1708, då Karl XII överskred floden Berezina, till december 1709. Största delen av de publicerade handlingarna förvaras i Ryska statens centralarkiv för gamla handlingar, medan Ryska statens krigshistoriska centralarkiv (RGVIA) kunnat bidra med endast några få handlingar till följd av att största delen av truppenheternas handlingar

1. Henrik Impola, 'Itse asiasta kuultuna: J. K. Paasikivi Venäjän uhasta Suomelle', *Kanava* 2012:4, s. 29–31. – Sedermera utrikesrådet Henrik (Heikki) Impola biträdde under åren 1953–1956 förre utrikesministern Carl Enckell och republikens förre president J. K. Paasikivi som assistent vid slutredigeringen av deras memoarer.

från den aktuella tiden gått förlorade. Av handlingarna i källutgåvan är merparten sådana som publicerats tidigare, bl.a. Peter den stores skrivelser och handlingar, men en tredjedel är sådana som inte tidigare blivit tryckta. Som bilagor ingår i publikationen i rysk översättning generalkvartermästaren Axel Gyllenkroks och generalmajor Carl Gustaf Roos relationer om slaget samt ett utdrag ur taffeltäckaren Johan Hultmans memoarer.

Vid redigeringen av källutgåvan har som svenska sakkunniga medverkat bibliotekarien vid Linköpings universitetsbibliotek Bengt Nilsson samt viceordföranden i Karolinska förbundet, överste Bertil Wennerholm.

För varje handling meddelas om den återges efter originalet eller efter en avskrift. Dessutom ges uppgifter om existerande avskrifter. Både originalets och avskriftens (avskrifternas) exakta arkivaliska sammanhang anges liksom även var handlingen eventuellt publicerats tidigare och om detta skett efter originalet eller en avskrift. Handlingarna är försedda med två notapparater, den ena innehållande redaktionella uppgifter, den andra med klarläggande information av varierande slag, bl.a. hänvisningar till sådana handlingar som inte ingår i publikationen, samt korta biografier över i handlingarna nämnda aktörer. Ett person- och ett ortnamnsregister, en selektiv bibliografi, ett kort glossarium samt en lista över ukrainska förvaltningstermer i början av 1700-talet ingår även i verket.

Publikationen inleds med en introduktion av chefen för Ryska statens centralarkiv för gamla handlingar M. P. Ryzjenkov, som presenterar en historiografisk översikt över hur den historiska forskningen i Ryssland och Sovjetunionen vid olika tidpunkter förhållit sig till slaget vid Poltava. Ryzjenkov presenterar även de kritiska omdömen som professor Rolf Torstendal framfört 2009 om de svenska historikernas ointresse för själva slaget vid Poltava men yttrar sig däremot uppskattande om Peter Englunds verk *Poltava* som utkommit i Ryssland i två upplagor.

Handlingarna i källutgåvan domineras av skriftväxling mellan tsaren och det högsta krigsbefälet samt de högre befälhavarna för de ryska truppförbanden. Bland materialet finns även bl.a. protokoll från förhör med tillfångatagna och överlupna svenskar och övriga som tjänade i de svenska trupperna. Även Peter den stores bemödanden att få Karl XII utlämnad av turkarna blir belysta.

Av stort intresse är de sammanställningar som visar numerären på de olika ryska truppförbanden under den behandlade perioden, liksom även sammanställningarna över antalet tillfångatagna svenskar enligt rang samt även ett par namnförteckningar över svenska officerare och civilmilitära tjänstemän som hamnat i rysk fångenskap. Eftersom de svenska släktnamnen i de ryskspråkiga förteckningarna ofta förekommer i mycket korruperade former har det krävts ett stort arbete för att identifiera personerna, för vilket synbarligen de svenska sakkunniga ansvarat.

Personregistret innehåller namnen på svenskarna både enligt de ryska formerna i handlingarna och enligt de rätta formerna enligt det latinska alfabetet så att vid de sistnämnda namnformerna hänvisas till de ryska formerna, där siduppgifterna finns. Redaktionens personhistoriska intresse kommer till uttryck i att såväl de ryska som de svenska officerarna och övriga aktörer som framträder i handlingarna består i noterna till de enskilda handlingarna med korta biografiska presentationer. Undantag utgör namnförteckningarna över tillfångatagna svenskar, för vilka endast de rätta namnformerna meddelas med latinska bokstäver. Biografierna ger intryck av att i regel vara vederhäftiga, men i fråga om riksrådet och fältmarskalken Carl Gustaf Dücker meddelas att han 1719 skulle ha blivit utnämnd till generalguvernör i Finland, men utnämningen gällde Livland som även hade gått förlorat.

Kalenderfrågorna under stora nordiska kriget är inte helt oproblematiske. I Ryssland övergick man år 1700 till juliansk kalender, medan man i Sverige samma år utelämnade skottdagen så att den svenska stilen därefter fram till 1712 var en dag före den julianska kalendern. Dock meddelas (s. 17) att man i Sverige redan i början av 1700-talet skulle ha följt gregoriansk kalender, men datumangivelserna för det fåtal handlingar utfärdade av svenskarna som ingår i publikationen är korrekt angivna enligt både juliansk och svensk stil. I bilagorna anges datumangivelserna däremot endast enligt den svenska stilen, vilken som nämnts med en dag avvek från den julianska.²

De 371 handlingarna från en tidsrymd om 17 månader i den ambitiöst redigerade utgåvan ger, som det vill synas, en god inblick i den information som strömmade in till tsaren och i de föranstaltningar och åtgärder som han vidtog mot den inträngande fienden före slaget vid Poltava och efter själva slaget. Även de högre ryska befälhavarnas situation och svårigheter i kampen mot fienden får sin belysning.

Eljas Orrman

2. Den danske kungens gratulationer till Peter den store med anledning av segern vid Poltava (nr 356), som publiceras enligt en samtida rysk översättning, har inplacerats i den julianska kronologin enligt den i översättningen förekommande dateringen. Oklart är om dateringen vid översättningen blivit ändrad från originalets gregorianska datering till juliansk eller inte, eftersom Danmark övergick till gregoriansk kalender år 1700.

Gamla Finlands historia betraktad från områdets egna utgångspunkter

Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika* [Viborgs läns historia IV. Gamla Finlands tid], 540 s., ill., Karjalan Kirjapaino Oy, Joensuu 2013.

DET FÖRHANDENVARANDE VERKET är en omfattande historia över Gamla Finland på 1700-talet utgående från områdets egna premisser. Den nya forskningen visar att många av de historiska tolkningarna rörande Gamla Finland är nationellt färgade.

Viborgs läns historia utökades med den fjärde efterlängtdade delen i slutet av 2013. I den sexdelade bokserien har hittills utkommit delarna *Karjalan synty* [Karelen uppskomst] (2003), *Viipurin linnaläänin synty* [Slottslänet Viborgs uppskomst] (2004), *Suomenlahdelta Laatokalle* [Från Finska viken till Ladoga] (2010) och seriens sjätte del *Karjala itärajan varjossa* [Karelen i skuggan av östgränsen] (2010). Den femte och sista delen publiceras sommaren 2014.

Den nu publicerade fjärde delen behandlar Viborgs läns historia under 1700-talet och början av 1800-talet. Verkets namn ”På Gamla Finlands tid” är något anakronistiskt. På 1700-talet använde man inte namnet Gamla Finland för Viborgs län. På den tiden hörde området som en administrativ provins till det ryska kejsardömet. Namnet Gamla Finland började man använda efter 1812, när området förenades med det från rysk synvinkel ”nya Finland”, alltså det område som 1809 erövrades från Sverige. Därför är namnet ”På Gamla Finlands tid” i viss mån en problematisk benämning för Viborgs läns 1700-talshistoria. T.ex. använde ryska 1700-talsförfattare benämningen Finland för området, vilket Rainer Knapas konstaterar i sin text. Låt oss trots allt i denna granskning använda namnet Gamla Finland för att beskriva det område som införlivades med Ryssland i frederna i Nystad 1721 och i Åbo 1743.

Gamla Finlands historia har varit föremål för historikernas intresse särskilt i början av 1900-talet när man skapade det självständiga Finland. Detta märks i den forskningslitteratur som används i verket och i valet av källor. De anlitade undersökningarna uppvisar vissa brister gällande bl.a. spårandet av källor. För det mesta lyckas trots allt författarna undvika de nationalistiska fallgropar som tidigare forskargenerationer lämnat efter sig. Det är också glädjande att notera att skribenterna även har utnyttjat

nytt arkivmaterial och bekantat sig med ryska arkiv. Särskilt docent Jyrki Paaskoski utnyttjar material han funnit i dessa arkiv.

Bokens författare har befäst sina positioner i ett flertal studier och publikationer publicerade på sistone om Gamla Finlands historia. I denna granskning följer jag inte bokens kronologiska upplägg, utan behandlar varje författares andel skilt för sig.

I början av verket placerar Jyrki Paaskoski och fil.lic. Rainer Knapas verkets startpunkt till erövringen av Viborg 1710. Det var en vändpunkt som svängde området mot dess nya centrum, S:t Petersburg. Skribenternas utgångspunkt är att behandla områdets historia utan den Finlandcentrering som besvärat tidigare undersökningar. Enligt deras definition betraktas händelserna som en del av Rysslands 1700-talshistoria, vilket i Finland är ett nytt angreppssätt. Enligt Paaskoski och Knapas bör man gå tillbaka till tiden före nationalstaterna och nationalitetstanken, till händelserna mitt på 1700-talet, för att man ska kunna skapa en så korrekt bild som möjligt av tidsperioden. Man kan bara hoppas att denna historieforskningens centralaste princip också öppnar sig för de amatörhistoriker som utan tvivel kommer att ingå i läsekretsen då det är fråga om Gamla Finland.

Jyrki Paaskoski närmar sig ämnet via regenterna och administrationshistorien. Jordägande och administration av områden samt beskattning är Paaskoskis specialområden, vilket syns i hans andel av verket. Vidare belyser Paaskoski ämnet genom att sammankoppla Gamla Finland med händelserna i Ryssland på 1700-talet. Detta hjälper läsaren att greppa ämnet från en ny synvinkel, helt i enlighet med verkets forskningssyften. I sin text refererar Paaskoski till en mängd inhemska och ryska arkivkällor och till internationell och inhemsk forskning. Paaskoski lyckas omkullkasta många tidigare historietolkningar och med sin djupa kännedom om 1700-talets Ryssland visa på de bredare historiska referensramarna för händelser som tidigare tolkats som finsknationella. Enligt samtida tolkningar "återbördades" Gamla Finland 1812 till det övriga Finland. Detta synsätt analyserar Paaskoski i sin text och visar att införlivandet av Viborgs län i storfurstendömet Finland påminde om många andra europeiska statsföreningar. I dem har man inte beaktat områdets egna administrativa och kulturella traditioner. Paaskoski visar att governmentet Viborg, eller provinsen som det kallades på 1700-talet, inte var den efterblivna periferi som den framställdes som i tidigare finsk historieskrivning, utan att det på flera plan var knutet till S:t Petersburg och därvarande maktcentrum. Tjänstemännen i Gamla Finland, som t.ex. ståthållaren prins Wilhelm Carl och generalguvernör Engelhardt, hade direkt kontakt med den högsta makten, kejsarinnan, och med hennes lagstiftande kommission. Tjänstemännen i Gamla Finland var juridiskt kompetenta och förvaltningsapparaten för-

mådde reagera på de uppgifter som ålades den. Således lyckas Paaskoski omkullkasta J. W. Ruuths synpunkter från början av 1900-talet om områdets ineffektiva administration. Ruuths undersökningar har i många fall varit de enda historiska undersökningarna om området fram till nu. Det har varit svårt för forskarna att ifrågasätta dem p.g.a. brister i både Ruuths och senare forskares källarbete.

I *Viipurin läänin historia* har professorn i Finlands historia Petri Karonen fokuserat på områdets ekonomiska historia. Karonen presenterar grundpelarna i det ekonomiska livet på 1700-talet som t.ex. konflikterna mellan administration och praktik. Med ett flertal exempel åskådliggör Karonen städernas ekonomiska aktörer, som med sina nätverk förverkligade det gränsöverskridande som skribenten lyfter fram (transnationalism). Som källor använder Karonen magistraternas arkiv och material som berör området i Sveriges riksarkiv.

Rainer Knapas har skrivit de delar som berör kyrkohistoria och skolhistoria. Om klostren har han skrivit tillsammans med Jyrki Paaskoski. Med små manér visar Knapas på de omfattande möjligheter som ryska kejsardömet erbjöd de män från Gamla Finland som fått akademisk utbildning. På samma sätt lyfter Petri Karonen i sin egen del fram framgångsrika män och deras prestationer. Minna Ahokas har skrivit om väckelse- rörelserna i området.

I sin artikel om freden i Värälä lyfter Knapas fram det teatraliska i 1700-talets maktpolitik. När Gustav III och Katarina II reste till Värälä i Elimäki för att förhandla om fred 1790 fungerade Gamla Finland som scen. Ett slags maktbrukets stora teater var också regenternas nöjes- och tjänsteresor, som Knapas och fil.dr Henrika Tandefelt skriver om. Teatrarna och kulturlivet, vilka Knapas också behandlar, förtäljer om kulturinflenser från S:t Petersburg. Därifrån fick man också influenser till stadsarkitekturen, vilket Knapas påpekar i sin artikel. Knapas artikel om reseberättelser från Viborgs guvernement öppnar en intressant vy över hur utlänningar upplevde och betraktade området. Knapas andel bygger till stora delar på tidigare publicerad forskning, och nya arkivkällor har använts sparsamt.

Professor Yrjö Kaukiainen har skrivit den del av verket som berör bösättnings- och befolkningshistoria. Kaukiainen förklarar den långsamma befolkningsutvecklingen på 1700-talet med krigens logistik och de sjukdomar som den medförde. Tidigare forskning har däremot sett dödlighet orsakad av ryska soldater, vars brutalitet och omänsklighet framhävdes av den nationellt färgade historieskrivningen, som orsak till folkminskningen. I sin text hänvisar Kaukiainen till Malthus befolkningsteori och till andra icke vid namn nämnda nyare teorier och relaterar användbarheten av dessa förklaringsmodeller till undersökningen av befolkningen i Gamla Finland. Liksom ofta då man forskar i 1700-talets Gamla Finland

möjliggör källmaterialet inte en uppskattning av levnadsstandarden, konstaterar Kaukiainen. Författaren gör ändå uppskattningar genom att föra fram mängden odlingsmark och boskap, som han har sparat i skatte- och storskiftesmaterial och i guvernörernas berättelser. En del av materialet sträcker sig ända till 1830-talet. Genom att analysera utsädesmängder konstaterar Kaukiainen bl.a. att spannmålsodlingen var småskalig och att havreodlingens popularitet å sin sida berättar om den stora mängden hästar i området. Detta förklarar han med forsling, som i närheten av S:t Petersburg var en vanlig sidonäring. Kaukiainen nämner dock inte att det hade varit lönsammare att med lönen för forslandet köpa säd importerad från Ryssland än att odla den själv. Kanske rötterna till denna oftast till 1800-talet lokaliserade handlingsmodell låg i det föregående seklet, men p.g.a. luckor i källmaterialet litar Kaukiainen inte fullt ut på denna förklaringsmodell. Kaukiainen lyfter fram hur tjänstemännen på 1820-talet underströk jordbrukets efterblivenhet, som av senare forskning uppfattats som utmärkande för området. Kaukiainen lyckas dock visa att det inte finns några som helst spår av denna efterblivenhet i guvernör Engelhardts beskrivning från 1760-talet. Det finns skäl att misstänka att 1820-talets tjänstemän, med eventuell bakgrund i Sverige, inte hade förmåga att uppfatta områdets ekonomiska karakteristika, som var knutna till de möjligheter till avlönat arbete som S:t Petersburg erbjöd. Kaukiainen konstaterar att det i Gamla Finland inte fanns någon iögonenfallande fattigdom, men å andra sidan rådde där inte heller allmän välfärd. Kaukiainen rekommenderar att man söker förklaringar till områdets interna ekonomiska ojämställdhet i systemet med donationsjord.

Ett annat ämnesområde som undersöks av Yrjö Kaukiainen är Gamla Finlands strategiska betydelse. Efter att området förenades med Ryssland blev det mycket snabbt en betydande förpost till S:t Petersburg. Detta påverkade både områdets befolkning och omgivning, då nya soldatregementen och fästningar grundades. Kaukiainen gör en intressant observation i att beskattningen av områdets befolkning sjönk märkbart som en biprodukt av de betungande inkvarteringarna av soldater. Detta krossar för sin del myten om den svårt förtryckta befolkningen i Gamla Finland. Kaukiainen vederlägger den tidigare forskningens påstående att de ryska soldaterna systematiskt skulle ha förtryckt den finska allmogen. Det var fråga om ett mycket vanligt fenomen i områden där det under en längre tid fanns soldater. Kaukiainen för fram att armén knappt alls integrerades i det övriga samhället. Den dömdes enligt sina egna lagar, och särskilt gränsområdena var militärlandskap, där samhället i stor utsträckning var militariserat. Armén formade samhällets nya toppskikt, och de övriga samhällsskiktens rättsskydd förblev snarast teoretiskt. Problem orsakade av soldaterna syns i områdets rättsprotokoll, vilket betyder att den tidigare forskningen i sin

beskrivning av den ryska militära närvaron i Gamla Finland kan ha varit överdrivet dystert. Å andra sidan har det varit svårt för forskarna att komma åt förhållandena mellan militären och civilbefolkningen p.g.a. bristen på källmaterial om den kejserliga armén i finländska arkiv. De nya fästningarna, som Kaukiainen också skriver om, bidrog till att forma Gamla Finlands geografiska landskap. Arbete på fästningarna var ett sätt att tjäna lön i reda pengar, vilket samtidigt betydde att dessa arbeten bidrog till befolkningens övergång till pengaekonomi. Fästningsarbetena förde också med sig ryskt soldatfolk och petersburgska officerare, vilka medförde en fläkt från den kejserliga huvudstaden till Gamla Finland.

Professor Jussi T. Lappalainen har skrivit en heltäckande presentation av Gustav III:s krig. I samband med denna artikel föreligger Charlotta Wolffs korta artikel om Anjalaförbundet. I sin text pekar Wolff på de nationalistiska tendenserna i den tidigare forskningen om ämnet och för fram motiven bakom förbundets verksamhet i ljuset av modern forskning. Wolff påpekar att Anjalaförbundet som forskningsobjekt erbjuder intressanta synvinklar på sydöstra Finlands historia.

Det förhandenvarande verket är en heltäckande presentation av Gamla Finlands historia på 1700-talet. Författarna sätter sig in i områdets administrativa och ekonomiska historia. Forskarna som skrivit verket har i huvudsak lyckats utomordentligt väl med att peka ut den tidigare forskningens nationellt färgade fallgropar, samt att undvika dem själva. Verket utvidgar uppfattningen om Östersjöområdets 1700-talshistoria. Det visar att östra Finland ingick i det internationella nätverket och inte var någon periferi, såsom svenskarna som förlorat området i kriget gärna uppfattade det. Störst inverkan hade S:t Petersburg, men också Baltikum och Tyskland spelade en roll i Gamla Finlands historia på 1700-talet. Verkets bästa behållning är analyserna, i vilka händelserna placeras in i den samtida internationella utvecklingen och nya forskningsgrepp tillämpas. Då visar sig Gamla Finlands 1700-tal i ett helt annat ljus än i undersökningarna från början av 1900-talet, vilka ända fram till nu har kastat sin skugga över historieverken om området. *Viipurin läänin historia* lär bli ett standardverk för forskare som undersöker området och temat under de kommande åren, vilket förhoppningsvis inspirerar till en mängd andra studier om områdets historia.

Ett särskilt omnämmande förtjänar illustreringen av verket. Man har uppsparat en mängd tidigare opublicerade teckningar, av vilka särskilt skattdrägningskartornas vinjetzteckningar med sina skildringar av vardagslivet är unika.

Flytande gräns mellan brottsansvarighet och otillräknelighet

Lars Garpenhag, *Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930*, Studia Historica Upsaliensia 245, 242 s., Uppsala 2012.

I BÖRJAN AV JUNI 1874 slutade ett möte mellan två för varandra helt obekanta män med att den ena tog livet av den andra invid landsvägen i Åsheda i Småland. Gärningsmannen var en ung arbetare som vitt och brett skrävade om gärningen tills han häktades och ställdes inför rätta. Mordrättegången gick genast i stå. Mannen som allmänt betedde sig konstigt kunde inte uppge något motiv till dådet. Eftersom en del vittnen visste berätta att han betraktades som sinnesrubbad, beslutade domstolen att be om ett utlåtande om hans sinnestillstånd av en läkare som konstaterade att han var sinnessjuk. Domstolen förklarade honom strafffri och överlämnade honom till landshövdingen som lät placera honom på sinnessjukhuset i Växjö. Behandlingen av mentalsjuka brottslingar var mycket varierande före 1929 i Sverige, i praktiken blev det från och med 1931 obligatoriskt med sinnesundersökningar bara på farliga återfallsförbrytare och mördare, samt pyromaner som klassades som mordbrännare. Galna gärningsmän kunde nämligen bli insatta på hospital också utan att deras brott överhuvudtaget hade behandlats av domstol. En 33-årig juridikstuderande högg den 5 maj 1901 ihjäl en av sina kvinnliga vårdare med en kökskniv på det privata vårdhem för sinnessjuka där han var intagen. Gärningsmannen rymde efter dådet och kom åt att skada ytterligare tre personer innan han sattes i förvar. Det som *Smålandsposten* kallade för ”blodsdramat i Grenna” togs aldrig upp i rätten. Mannen spärrades på faderns anhållan in på länsupptagningsanstalten för sinnessjuka i Eksjö, enligt författaren till doktorsavhandlingen *Kriminaldårar* troligen för att han var den tidigare kronofogdens son.

Lars Garpenhags doktorsavhandling vid Uppsala universitets historiska institution berör den tunna linjen mellan brott och galenskap, straff och straffrihet på mentala grunder i Sverige under tidsperioden innan rättspsykiatri etablerade sig som en specifik medicinsk inriktning och innan sinnesundersökningar blev obligatoriska. Ansatsen är socialhistorisk och riktar sig mot de två viktigaste hållpunkterna i processen, i första hand de undersökningar av den åtalades sinnestillstånd som pågick under rannsakningen i underrätten och i andra hand vården av straffriförklarade på hospitalen. Källorna utgörs av patientakter över straffriförklarade, alltså personer som hade åtalats för brott och överbevisats som skyldiga men

som p.g.a. mentalsjukdom inte blev fällda till ansvar för brottet utan placerades på mentalsjukhus. Också två andra kategorier av kriminalpatienter förekommer i undersökningen, nämligen sådana personer som var intagna för sinnesundersökning (observationspatienter) och dömda fångar som under fängelsetiden hade blivit vansinniga. Praktikerna vid två hospital för sinnessjuka undersöks, sinnessjukhuset i Uppsala som var Sveriges första psykiatriska universitetsklinik från 1859, och Växjö hospital som 1906 utvidgades med en kriminalasyl som fungerade som en anstalt för svårbehandlade kriminalpatienter och upptagningsanstalt för kriminalpatienter tills de blev placerade på ett statligt mentalsjukhus. Valet av institutioner är relevant. Bland rikets åtta hospital vid undersökningens början och 20 vid undersökningens slut spelade dessa institutioner en viktig roll i hur hanteringen och vården av kriminalpatienters kom att utvecklas. Källmaterialet består av patientakter och andra dokument som upprättades över 377 straffria och andra intagna på de undersökta hospitalen för sinnessjuka mellan 1850 och 1930. Också domstolshandlingarna för 57 straffriförklarade har studerats för perioderna 1850–1879 och 1900–1929. Dessutom har myndigheters årsberättelser, hospitalsinspektioner och kommittébetänkanden fått komplettera källtorkan särskilt när det gäller kriminalpatienternas vård och utskrivningar.

Den bild som undersökningen ger av hur kriminalpatienter hanterades i domstolar och inom sinnessjukvården under 1800-talets senare hälft och det tidiga 1900-talet är dubbelbottnad. Trots att regelverket kring kriminaldårar i stora drag var detsamma under hela den undersökta perioden skedde det i praktiken stora förändringar. Rätt psykiatri etablerades som en särskild medicinsk inriktning. Den institutionaliserades fr.o.m. 1910-talet och kom att innebära en kvantitativ expansion av sinnesundersökningar med en ökning från ett tjugotal per år på 1850-talet till över hundra om året på 1920-talet. Om sinnesundersökningen slog fast att den åtalade var vansinnig, fattade domstolen ett administrativt beslut om att den mentalsjuka inte kunde dömas till straff utan behövde vård. Beslutet om straffrihet placerade kriminalpatienten i limbo mellan en dom och ett frikännande, till skillnad från att kriminalpatienter numera döms till tvångsvård. Ansvar för den straffriförklarade överfördes på landshövdingeämbetet, som ansvarade för att den sinnessjuka sattes in på mentalsjukhus för att skydda samhället. Det innebar i praktiken en betydligt längre sjukhusvistelse än för andra mentalpatienter, som vanligen skrevs ut inom ett år. I praktiken var det svårt att skriva ut kriminalpatienter trots tillfrisknande, eftersom myndigheterna var rädda för att en frigivning skulle leda till återfall i både sjukdom och brottslighet. Bakom fenomenet låg det faktum att mentalvården inte fungerade som den skulle. Vårdinrättningarna hade alltför få platser trots en hög omsättning

av patienter. Kriminalpatienter upplevdes som en särskilt svårbehandlad grupp som inte drog någon större nytta av intagningen på hospital. Mentalvården på institution var dessutom dyr för socknen (kommunen) och för staten som bekostade kriminalpatienternas ofta mycket långa vård. De flesta sinnessjuka vårdades i hemmet och bara korta tider på institution.

Det som fick domstolen att inleda processen med straffriförklaring var ofta att motivet till gärningen var märkligt eller att den åtalade betedde sig underligt när brottet begicks eller under rättegången. Också anhöriga spelade en roll i att sinnesförvirringen blev utredd. Sinnesundersökningen skulle ta ställning till den brottsmisstänktes eller den åtalades tillräknelighet eller otillräknelighet vid gärningstidpunkten, inte sjukdomens art och vårdmöjligheterna. I praktiken var detta svårt i och med att de provinsialläkare, fängesläkare och stadsläkare som utförde undersökningarna i regel saknade psykiatrisk kompetens. De förmådde bara bekräfta en tidigare förvärvad mentalsjukdom eller en medfödd sinnesslöhet, de huvudsakliga orsakerna till straffrihet under hela 1800-talet. Utlåtandet underställdes sedan Sundhetskollegiet från 1826, från 1870-talet Medicinalstyrelsen och i början av 1900-talet Medicinalstyrelsens rättspsykiatriska nämnd som förordade eller förkastade vårdbehovet. Först därefter kunde domstolen fatta sitt beslut. Den omständliga processen till trots förmådde sinnesundersökningarna sällan besvara den för domstolen så viktiga frågan om otillräknelighet vid gärningstidpunkten. Det gick inte heller alltid att skilja mentalsjuka brottslingar från mentalt friska (tillräkneliga), varför det förekom att en och annan otillräknelig blev dömd innan fången flyttades från fängelset till mentalsjukhuset. Systemet läckte också på så sätt att många brott som hade begåtts av en vansinnig inte fördes till domstol om anhöriga lyckades få in den sjuka personen på institution. Trots att psykiatriker på mentalsjukhusen började utföra sinnesundersökningar från och med 1910-talet förblev gränsen mellan brottsansvarighet och otillräknelighet flytande. Detta berodde på att skillnaden mellan psykopatologi och intellektuell, känslomässig eller moralisk abnormitet ännu var tämligen diffus inom psykiatrin. Följden blev att hälften av de straffriförklarade under 1900-talets förra hälft kom att utgöras av förståndshandikappade (idioter, imbeciller) och moraliskt hållningslösa individer som försörjde sig på inbrott och stölder eller annars bara var udda återfallsförbrytare av diverse slag.

Också vården genomgick en förändring under den undersökta perioden. Den skulle grunda sig på det Garpenhag kallar "det dubbla särskiljandet". Kriminalpatienter skulle isoleras från andra fångar och från andra mentalpatienter. Samtiden legitimerade segregeringen med att den vanliga mentalvården inte lämpade sig för kriminaldårar som måste fås att inse och ångra sitt brott och som behövde striktare rutiner och konkreta

fysiska hinder för att man skulle kunna förhindra rymningar och andra tillbud på anstalten. I praktiken vistades kriminalpatienterna ofta tillsammans med andra mentalpatienter, eftersom läkarna prioriterade vården oavsett vad som var orsaken till intagningen. Efter 1883 kunde en del få lämna sjukhusområdet för permission eller tidvis arbeta i uppgifter utanför sjukhuset. Också utskrivningen av en kriminaldåre var en betydligt längre process än för vanliga mentalpatienter. Den inleddes med att överläkaren föreslog en utskrivning för sjukhusets direktion som avfattade ett utlåtande om utskrivningen utifrån patientens karaktär och beteende på institutionen samt hem- och arbetsförhållanden. Utlåtandet och patientakten sändes sedan till den myndighet som agerade överstyrelse för hospitalet för godkännande eller förkastande. I praktiken skapade mentalvårdens resursbrist en flexibel praxis som styrdes av rådande behov. T.o.m. mycket sjuka straffriförklarade kunde hemförlovas, om de fick god vård i hemmet.

De straffriförklarade var huvudsakligen ogifta män ur arbetarklassen i 30–40-årsåldern. Män ur denna samhällsgrupp begick också i allmänhet de vanligaste straffriförklarade brotten d.v.s. våldsbrott, tillgrepp (självsvådigt övertagande av något), mord eller mordbrand. Bara ungefär en femtedel var kvinnor, under 1800-talet hustrur och döttrar till lantbrukare och från sekelskiftet arbetarkvinnor. Statistiskt motsvarade kvinnornas andel av de sinnesundersökta rätt väl deras andel av sådana brottslingar under perioden 1850–1879, 14 av 40 studerade fall. Under perioden 1900–1930 har dock bara fem straffriförklarade kvinnors fall studerats av totalt 37 sinnesundersökta (bilaga 2), vilket i slutändan har försvårat en fördjupad analys av skillnaderna mellan kvinnliga och manliga straffriförklarade. Garpenhag nöjer sig med att konstatera att mannen var en allmänmänsklig norm också i straffriförklarandet och att barnamörderskorna försvann bland de straffriförklarade kvinnorna under 1900-talet. Detta är dock en sanning med modifikation. Orsaken till att kvinnorna i källmaterialet är så få är förmodligen att kriminalasylan i Växjö bara vårdade manliga kriminalpatienter. Jussi Pajuoja som 1995 disputerade med en rättssociologisk avhandling om sinnesundersökningar och regler för otillräknelighet i Finland hävdar att domstolarna i Finland haft lätt att betrakta kvinnor som begått våldsbrott för sinnesrubbade vid gärningstidpunkten, för att sådana brott är så ovanliga bland dem. Kvinnornas andel av de sinnesundersökta blev därför dubbelt större än den borde ha varit med tanke på deras andel av kriminaliteten efter att sinnesundersökningarna blev vanligare i Finland från 1918.¹ Huruvida det också förhöll sig så i Sverige är höljt i dunkel.

1. Jussi Pajuoja, *Väkivalta ja mielentila, Oikeussosiologinen tutkimus syyntakeisuussäntönsistä ja mielentilatutkimuksista*, Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja N:o 201 (Jyväskylä 1995), s. 11.

Garpenhags bok belyser den del av rättspsykiatrins historia som hittills varit minst undersökt, och den är ett välkommet tillskott i forskningen om kriminaldårarna. Undersökningen är uppdelad på sex huvudkapitel och besvarar väl de frågor som ställs angående myndigheternas behandling av kriminalpatienterna. Det enda som stör är författarens val att diskutera referensramarna för straffriförklarandet i samband med praktikerna. Eftersom fokus ligger på systemet och dess praktiker hade det definitivt behövts ett inledande kapitel om lag och rättspraxis, sinnesundersökningar i ett längre perspektiv och sjukhusväsendets utveckling. Det korta inledande kapitlet "Rättsskipningen och de sinnessjuka" fyller inte denna funktion. Valet av uppställning gör att värdefulla forskningsresultat försvinner i textflödet mellan teori och praktik, vilket är synd. Särskilt det spänningsförhållande som faktiskt rådde mellan juridiken och psykiatrin blir otydligt. Det säger sig självt att orsakerna till att gränserna mellan brott och vansinne ter sig flytande berodde på domstolens och rättsmedicinens olika intressen för vansinnet. Domstolen var bara intresserad av vansinnet vid gärningstidpunkten, medan rättsmedicinen förhöll sig mera holistiskt till sjukdomstillståndet och beaktade bl.a. möjligheterna till vård. Författaren hade också gärna fått diskutera sina centrala begrepp i inledningen, framför allt för att det moderna svenska juridiska begreppet *straffriförklaring* inte användes under den undersökta perioden och överhuvudtaget inte existerar i Finland. Här dömer man mentalsjuka brottslingar till tvångsvård och utreder otillräknelighet. I de använda källorna talade man om "kriminaldårar", "otillräkneligförklarade kriminalpatienter" och "brottslige sinnessjuka" (motsatt: "sinnessjuka brottslingar" alltså fångar som hade blivit sjuka efter att domen fälldes). Den finländska lagstiftningen om kriminalpatienter var faktiskt en kopia av den svenska fram till självständighetstiden och använde, om man får tro Pajuoja, liknande begrepp. Också *sinnesundersökning* borde ha definierats, gärna med ett historiserande grepp. Sådana brottslingar har enligt Pajuoja allt sedan medeltiden betraktats som straffria, dock under olika villkor, vård- och definitions-system. Garpenhags avhandling lämpar sig av dessa skäl mindre väl för gemene man som är nyfiken på kriminaldårar och hur de behandlades i Sverige under 1800-talet och tidigt 1900-tal. Den största behållningen av boken har den läsare som är väl bevandrad i de juridiska och psykiatriska diskurserna kring kriminalpatienter överlag.

Mona Rautelin

Den svenska pressens mediehistoria

Patrik Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne. Studier i den svenska pressens mediehistoria*, Mediehistoriskt arkiv 24, 187 s., Kungl. Biblioteket, Stockholm 2013.

VID EN FÖRSTA ANBLICK kan titeln på Patrik Lundells bok verka en aning förvirrande. Attentat? Mot någons minne? Pressens mediehistoria? Men då man läst igenom prologen och det första kapitlet faller rubrikvalets bitar på plats och är tillika helt logiska. Titeln syftar i första hand på ”attentatet” mot Lars Johan Hiertas staty efter dess avtäckning 1927, då en tonåring i ungdomligt oförstånd med en hammare gått lös på statyns sockel.¹ Men mera symboliskt kan titeln också ses som en kritik av den pressforskning som gått pressens egna propagandaärenden. Pressens mediehistoria avser sålunda pressens egna strävanden att legitimera sig och sina syftemål. Verktygen är mångahanda, från propagandistiska publika manifestationer som journalistkongressen 1897, pressbesöket 1923 och pressutställningen 1945, till Publicistklubbens (PK) strävanden och utgivandet av frimärken, resandet av Hiertas staty i brons o.s.v.

Redan resandet av statyn över Hierta är en historia i sig. Statyn initierades i samband med 100-årsjubileet 1901, restes 1927 vid Klara västra kyrkogata, och återinvigdes på sin nya plats på Riddarhustorget till Hiertas 200-årsdag 2001. Kanoniseringsprocessen av Hierta som en symbol för den svenska tidningspressen var, enligt författaren, en avsiktlig strävan efter att göra Hierta till ”den svenska pressens skyddshelgon”. Ända från 1800-talet har Publicistklubben följaktligen vid sin årsfest lagt ned kran-sar vid både Hiertas grav och hans staty. Hiertas statyett förvaras hemma hos Publicistklubbens ordförande, men visas upp t.ex. på Hiertanämndens årsmiddag, då ordföranden också håller ett hyllningstal till Hiertas minne.

Attentatet mot Hiertas minne bygger på ett antal tidigare av Patrik Lundell skrivna och i olika sammanhang publicerade texter, vilka dock omarbetats för denna bok. Boken består, förutom en prolog, av sex kapitel, rubricerade ”Pressens mediehistoria”, ”Passiva’ konsumenter och ’professionella’ producenter, 1800-tal”, ”Kongressen 1897”, ”Besöket 1923”, ”Utställningen 1945” och ”Monument i många medier”. I slutet av boken

1. Att ”attentatet” av samtiden betraktades som mycket allvarligt framgår förutom av den intensiva mediedebatten även av det faktum att förövaren, den blott femtonårige Lennart Sigfrid Andersson, fosterbarn hos familjen Hallin, i oktober 1927 dömdes till två månaders fängelse för uppsåtlig skadegörelse. Rådhusrätten förvandlade straffet till insättning på allmän uppfostringsanstalt. Se Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne* (Stockholm 2013), s. 9–10.

finns en notapparat, omfattande totalt 295 noter, en tämligen täckande käll- och litteraturförteckning och ett användbart personregister. Bokens illustrationer är väl valda och textens typsnitt lättläst.

I bokens inledande kapitel, "Pressens mediehistoria", diskuterar Lundell främst infallsvinklar, definitioner, metoder, teorier och forskning på området. Han framhåller att det skrivits mycket om hur pressen fungerat som en kanal för "allsköns propaganda", ibland ofrivilligt, ibland beredvilligt. Men själva fenomenet pressens propaganda har däremot försumrats. "Hur har pressen skapat sitt starka varumärke?" frågar han sig. Pressen har som få andra aktörer i samhället kunnat forma bilden av sig själv. Lundell anför som sin ambition att "introducera nya perspektiv i skärningspunkten mellan olika forskningsområden, även om pressen som institution och dess ideologi står i fokus för hans undersökningar."²

I det korta andra kapitlet, "'Passiva' konsumenter och 'professionella' producenter, 1800-tal", framhålls att gränsen mellan producent och konsument då det gäller medier, i detta fall tidningspressen, är oskarp. Interaktionen mellan dessa två grupper av aktörer har lett till att modellen med passiva, kunskapstörstande läsare som utformades i början av 1900-talet, då redaktörskåren professionaliserades, i våra dagar har förändrats sålunda, att läsaren åter verkar som en aktiv publik, liksom fallet var under 1800-talet, då "bildade amatörer" ofta ansvarade för tidningarna som redaktörer och medarbetare. Så småningom axlade redaktören rollen som den oberoende publicisten, varifrån steget inte var långt till 1900-talets liberala professionalism. Publicisten gjorde i och med denna utveckling också anspråk på att företräda en allmän opinion. Dessa utvecklingsskeden har färgats av en retorik som ofta i onödigt hög grad har fördjupat skillnaderna mellan pressens konsumenter och producenter.

Flera av Lundells fallstudier behandlar således publika mediehändelser som den svenska pressens kongress i Stockholm 1897, pressbesöket företaget av ett hundratal utländska journalister till Göteborg 1923, där också en jubileumsutställning arrangerades, samt pressutställningen på Skansen i Stockholm, anordnad till minne av den svenska pressens 300-årsjubileum 1945. Dessa tillställningar var, konstaterar Lundell, redskap för den svenska pressen i dess legitimitetsträvanden.

Presskongressen var officiellt den fjärde internationella journalistkongressen och anordnades i samband med Allmänna konst- och industriutställningen på Lejonslätten i Stockholm 1897, där pressen hade en egen paviljong. I kongressen den 25–28 juni deltog ca 400 utländska och svenska journalister. Programmet var digert och sträckte sig även utöver de egentliga kongressdagarna. Kongressen fick stort spaltutrymme i de

2. Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne*, s. 23.

svenska tidningarna och Publicistklubben i Stockholm, grundad 1874, som 1897 omvandlats till en organisation för hela den svenska pressen, fungerade som arrangör och officiell värd för tillställningen. Kongressen hade också nationalistiska inslag: Sverige och det svenska presenterades för medlemmarna bl.a. genom den pågående Stockholmsutställningen och genom att konungen Oscar II tillsammans med kronprins Gustav hedrade invigningen och diverse övriga evenemang med sin närvaro. Konungen hade deltagit i strävandena att få kongressen till Stockholm, och regeringen bidrog även med ett stöd på 10 000 kronor till kongresskommittén. Andra stora sponsorer var Allmänna Konst- och Industriutställningen samt Stockholms stad.

Lundell framhåller att journalistkongressen, liksom utställningen, ”fungerade som marknadsföring av svensk kultur, turism, handel och industri, liksom av den svenska monarkin [...]”.³ Men nyttan var, konstaterar Lundell, ömsesidig. Pressen utnyttjade kung Oskar II som ett medium i kampen för att öka sin status och sitt anseende under kongressen. Pressrapporteringen var till största delen positiv, men även kritiska röster hördes, t.ex. Hjalmar Branting i en ledande artikel i *Social-Demokraten* där han uttryckte en förhoppning om att den svenska gästfriheten inte skulle dölja alla missförhållanden i det svenska samhället. Det var ändå tidningspressens yttersta uppgift att som den tredje statsmakten bryta opinion för en demokratiseringsprocess och råda bot på rådande missförhållanden.

Pressbesöket 1923 kopplades också det samman med en utställning, jubileumsutställningen i Göteborg, den första internationella utställningen i Europa efter det förödande världskrigets utbrott 1914.⁴ Också nu agerade Publicistklubben som värd och initiativtagare. I detta kapitel har författaren lagt fokus på neutralitets- och fredsidéerna, vilka var speciellt aktuella åren omedelbart efter världskriget. Dessa strävanden nådde sitt mål några år senare i och med Locarno-fördraget, ett slags europeisk säkerhetspakt, där Tyskland, världskrigets förlorare, återupptogs i den europeiska gemenskapen som likvärdig part. Under pressbesöket framställdes Sverige för det internationella pressfolket som ett mönsterland visavi fred, industrialisering och internationella strävanden, ett förspel till vad som ett decennium senare av socialdemokraterna skulle komma att benämnas byggandet av folkhemmet. Lundell påpekar att det fredliga elementet i den svenska mentaliteten manifesterades för gästerna genom det faktum att Sverige inte varit i krig på över hundra år. Också den svenska tidningspressen tog

3. Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne*, s. 61.

4. Jubileumsutställningen 1923 anordnades till 300-årsminnet av staden Göteborgs grundläggande år 1621 och var sålunda fördröjd med några år. Den invigdes av kung Gustav V. Antalet besökare översteg ofattbara fyra miljoner (vilket motsvarade över hälften av Sveriges befolkning), och utställningen fick stor synlighet i pressen.

fasta på fredsbudskapet, t.ex. *Göteborgs-Posten*, som framhöll att aktiviteterna i samband med jubileumsutställningen innebar ”den kraftigaste predikan för fred” eller *Pressens Tidning*, som beskrev pressen ”som den yttersta härskaren över krig och fred”.⁵

Det tredje stora evenemanget som Lundell analyserar är den svenska pressens 300-årsjubileumsutställning på Skansen sommaren 1945. Utställningen öppnades i slutet av maj, endast tre veckor efter krigsslutet i Europa. Den antog formen av ett oskyldigt födelsedagsfirande av pressen, men Patrik Lundell påpekar att man också kan se firandet som ett välregisserat propagandanummer, arrangerat och finansierat som utställningen var av pressen själv. I sig betonar Lundell att utställningen var både ”mångfasetterad och perspektivrik”. PK:s ordförande, *Svenska Dagbladets* chefredaktör Ivar Anderson, framhöll att en avsikt med utställningen också var medborgerlig fostran i fosterländsk anda, där frihet, demokrati och tryckfrihet var viktiga ingredienser. Likväl var 300-årsfirandet också en framgång för den svenska pressens marknadsföring av sig själv. Propagandan genomfördes mycket professionellt – vid invigningen i utställningshallen på Skansen var såväl statsminister Hansson som kronprins Gustav Adolf närvarande, och ordförande Andersons hälsningstal återgavs i de flesta svenska tidningar. Man lyckades t.o.m. aktivera en annan medieform, filmen, som spelade in en film om pressen, *Tidningar*, vilken dock hade premiär först år 1947. Jubileumsutställningen ledde även till att planerna på ett pressmuseum förverkligades 1947, en föregångare till Sveriges Pressarkiv, i dag inhyst i Riksarkivet.

I bokens sjätte och sista kapitel, ”Monument i många medier”, återvänder författaren till monumenten över Hierta och till firandet av hans minne. Lundell konstaterar här inledningsvis att kopplingen mellan den historiska Hierta och firandet av hans minne, bl.a. resandet av olika monument, är förhållandevis indirekt. ”Hierta är ett monument även i överförd bemärkelse och hans monumentalisering en process.”⁶ Med tiden har kritiken mot den historiske Hierta minskat, bl.a. har hans utomäktenskapliga relationer förtigits – detta som ett resultat av dels det ökade avståndet i tid, dels en fortsatt ”kanoninseringsprocess”. Kritiklösheten beror säkerligen också på det faktum att Hierta och glorifieringen av honom i allt högsta grad kommit att symbolisera hela den svenska pressen och dess legitimeringssträvanden. Det finns tre mera omfattande biografier över Lars-Johan Hierta: Harald Wieselgrens från år 1880, Leif Kihlbergs från år 1968 och Ami Lönnroths och Per Eric Mattssons från år 1996, men enligt Lundell lider alla tre i viss mån av en brist på kritik.

5. Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne*, s. 87–88.

6. Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne*, s. 127.

Patrik Lundell har med sin bok *Attentat mot Hiertas minne* på ett utmärkt sätt lyckats med att analysera den svenska pressens tidiga legitimeringsprocess fr.o.m. 1920-talet till tiden efter krigsslutet 1945. Boken är ett gott exempel på vart den presshistoriska forskningen är på väg nu när grundforskning föreligger i allt större utsträckning: mot mera djupgående analyser av pressfältet och ett ifrågasättande av vedertagna sanningar. Lundells bok utgör ett ypperligt föredöme i dessa strävanden.

Lars-Folke Landgrén

En nationalsång blir till

Eva Danielson & Märta Ramsten, *Du gamla, du friska. Från folkvisa till nationalsång*, 252 s., ill., Atlantis, Stockholm 2013.

HUR BLIR EN SÅNG en nationalsång? I de äldre monarkierna var det naturligt att hylla konungen som nationens samlande symbol. Så har det förblivit i Storbritannien, så var det också i Danmark. ”Kong Christian stod ved højen mast” från 1780 har en folkligt frisk ton och sågs därför länge som någonting mer än enbart en kungssång. Det var först 1840-talets opposition mot enväldet som födde behovet av en sång som hyllade landet Danmark. Den fann man i en vacker text av Adam Oehlenschläger från 1823, ”Det er et yndigt land”, som 20 år senare fick en lättsjungen melodi av H. E. Krøyer. Det behövdes en lansering som förde fram den som folkets sång. Det skedde den 4 juli 1844, då samlade studentsångare sjöng den flera gånger vid ett nationellt möte.

Det är lätt att se likheten med lanseringen av J. L. Runebergs ”Vårt land” i Fredrik Pacius tonsättning på Gumtäkts äng Floradagen 1848. Vid en ytlig betraktelse ser det lika ut också i Sverige. Tiden är densamma. Richard Dybeck (1811–1877), författare och flitig insamlare av folksånger, satte 1844 en egenhändigt skriven dikt ”Du gamla, du friska, du fjällhöga Nord” till en anslående folkmelodi. Sången fick ett entusiastiskt mottaget uruppförande i Stockholm den 18 november samma år. Men där slutar likheterna. Det skulle dröja riktigt länge innan sången allmänt sågs just som den svenska nationens sång.

Det är den spännande, ja nästan omtumlande historien om hur Sverige fick sin nationalsång, som forskarna Eva Danielson och Märta Ramsten, verksamma vid Svenskt visarkiv, utreder grundligt. De har gått till alla källor om sången under 150 år. De ger därtill en bred tidsbild av sångens långsamma och minst sagt snåriga väg till just nationalsång i modern me-

ning. Den vetenskapliga notapparaten är föredömlig, med talrika referenser till de andra nordiska länderna.

Danielson och Ramsten kan visa hur det i 1840-talets Sverige hela tiden skrevs nya "folksånger", hyllande just landet i tidens anda. En av dessa var alltså Dybecks "Du gamla, du friska", eller "Sången till Norden", som författaren själv kallade den. Uruppförandet en sen novemberkväll hade emellertid inte alls samma festivitas över sig som vid motsvarande första framföranden av Danmarks och Finlands blivande nationalsånger. Det var ändå en lyckad konsert, om ock i det mindre formatet, och Dybecks sång spred sig snabbt. Den fick ställningen av en "fosterländsk skolsång" och kom in i diverse skillingtryck.

"Du gamla, du friska" förblev emellertid länge en fosterländsk sång bland andra. År 1878 sjöngs den i Paris av studentsångare inför en publik på 5 000 personer. Tidningar i hemlandet kunde rapportera om att framförandet väckte jubel. Sådant bidrog till att sången långsamt, och nästan oförmärkt, växte fram till en "folksång", den under 1800-talet gängse benämningen på en nationalsång – när man tyckte sig behöva en sådan. Det var inte givet i en monarki, kan Danielson och Ramsten visa, allra minst i en monarki där monarken var kung i två länder, Sverige och Norge. Sverige hade därtill en förhållandevis ny kungssång, rentav tillkommen 1844, samma år som Dybecks "Sång till Norden". "Ur svenska hjärtans djup en gång" av Otto Lindblad till text av C. W. A. Strandberg var lättsjungen och gynnades länge av kungahuset och en politiskt konservativ opinion. Danielson och Ramsten kan belysa hur ett mera liberalt nationellt medvetande också konkretiserade behovet av nya nationella symboler. Här kände sig Sverige trängt av Norges nästan provokativa nationalism inom den gemensamma unionen från 1880-talet framåt. Då upplevdes avsaknaden av en officiell svensk nationalsång påtaglig. Det fanns ju ett antal "folksånger", men vilken skulle upphöjas framom de andra?

Det är intressant att läsa att det genom 1800-talet fanns riktigt många om budet. Man sjöng ofta Gunnar Wennerbergs "Hör oss, Svea" och till och med "Vårt land" före "Du gamla, du friska". Motståndet mot den var ofta stort, de missnöjda ville ha en nationalsång som blickade framåt inte bakåt, alltså inte "tronar på minnen från fornstora dar". När det på allvar brände till mellan Norge och Sverige på 1890-talet, var det många som tyckte att just Norge (och Finland) hade den rätta typen av nationalsång. Man gick så långt som att ordna en regelrätt nationalsångstävling 1895. Den blev ett fiasko. En ny tävling 1899 samlade däremot 116 bidrag. Motiveringen var än en gång att Dybecks sång ansågs "höra till det förflutna". Den främsta bristen sades dock vara att Sverige inte omtalas i sången.

Trots de många bidragen i tävlingen var det ändå "Du gamla, du friska" alla återvände till. Men först med unionsupplösningen 1905 slog Dybecks

sång på allvar igenom som en samlande nationalsång, nu med begynnelseorden ”Du gamla, du fria”. Danielson och Ramsten har gått igenom återgivandet av sången i en mängd olika sångböcker och nothäften. De har kunnat slå fast att Dybeck själv redan 1858 bytt ut ”friska” mot ”fria”. Det noterades dock bara sporadiskt då sången redan spridits i en mängd tryck med de ursprungliga begynnelseorden. Efter 1905 fick emellertid ”du fria” en starkare symbolisk karaktär och segrade på kort tid.

Ändå var man inte entydigt ense. Ännu 1912 uttalade sig Sveriges mest uppburna nationella tonsättare Hugo Alfvén nedlåtande om ”Du gamla, du fria”, och gav den bl.a. epitetet ”punschsång”. En orsak var kanske att han hade en tydlig egen agenda. När ”Svenska flaggans dag” firades första gången 1916 uruppfördes Alfvéns sång ”Sveriges flagga” (till dikten ”Flamma stolt mot dunkla skyar” av K. G. Ossiannilsson). Den lanseringen var närmast programenlig och den nya sången kunde ha lyckats nå ställningen av nationalsång, om den inte hade varit för svår att sjungas unisont.

Det blev därför ”Du gamla, du fria” som definitivt segrade i det nya Sverige som tog form på tjugotalet, särskilt efter att man uppmärksammat femtioårsminnet av Dybecks död 1927. Men som de flesta länders nationalsånger har inte heller ”Du gamla, du fria” någonsin officiellt blivit utsedd till nationalsång. ”Sången fick i alla händelser en osedvanligt lång väg att gå mot nationalsångsstatus, och många konkurrenter på vägen”, sammanfattar författarna.

Glädjande nog slutar de inte här. En tredjedel av boken upptar en noggrann utredning av just ”konkurrenterna på vägen”, liksom också en genomgång av hur man exekverat ”Du gamla, du fria” vid olika tider. Detta med ”punschsång” får också en egen utredning. Författarna lyckas nämligen med konststycket att identifiera ett tiotal parodier av sången, liksom också lika många religiösa eller politiska texter till själva melodin.

In i det sena 1900-talet kan Danielson och Ramsten visa hur ett ”nationellt tomrum” i det moderna Sverige drabbat nationalsången. I ett skede undervisades den inte i skolorna, vilket ledde till att ungdomarna spontant började kräva att få lära sig ”ishockeysången”, som de uppenbarligen bara kände från just landskampssammanhang. Den bristen reparerades snabbt. Obehagligare var däremot olika högernationalisters försök att lägga embargo på sången (och Sveriges flagga) för egen räkning. Det lyckades dock inte.

Varför lever ”Du gamla, du fria” i dag obestridd som nationalsång, i ett Sverige som är radikalt annorlunda än på den tid då sången föddes? När man läser Eva Danielsons och Märta Ramstens bok infinner sig den överraskande insikten: mot alla odds känns ”Du gamla, du fria” fortfarande som det sången 1844 utgav sig för att vara – hela folkets sång.

Henry Rask

Historiska föreningen 2013

Historiska föreningens verksamhet har under det nittionionde verksamhetsåret 2013 fortgått enligt tidigare riktlinjer. *Historisk Tidskrift för Finland* utkom med sin nittioåttende årgång. Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt nio programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt fyra gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 7 och 95 personer med ett medeltal på drygt 27 personer (knappt 23 personer föregående år).

Möten

Vårmeetet hölls 4.4.

Höstmötet hölls 26.11.

Seminarier, föredrag och övriga program

- 24.1. Föredragsafton på Vetenskapernas hus under rubriken *Matti Klinge: en historikers memoarer*. Professor Matti Klinge presenterade och diskuterade sina memoarer i samtal med författare Sirpa Kähkönen. (31 personer)
- 9.2. Föreningen arrangerade det svenska programmet under de XIV Finska historiedagarna i Lahtis, under temat *Sverige och Finland i kalla krigets geopolitiska malströmmar*. Programmet öppnades av föreningens ordförande, docent Peter Stadius. Föredragshållare var docent Mikko Majander (Helsingfors universitet) med "Finlands nordiska orientering efter andra världskriget", fil.mag. Mirja Österberg (Helsingfors universitet) med "K-A Fagerholm och Norden som samhällspolitisk modell", fil.dr Henrik Berggren (Stockholm) med "Olof Palme mellan öst och väst", professor Henrik Meinander (Helsingfors universitet) med "Kalla kriget, Finlands mest finska epok", professor Kent Zetterberg (Försvarshögskolan) med "Sveriges kärnvapenprogram och den nordiska balansen". Programmet avslutades med en slutpanel under rubriken "Sveriges betydelse för Finland och vice versa under kalla kriget". (95 personer)

- 20.3. Föredragsafton på Vetenskapernas hus: fil.dr Elisabeth Stubb talade utgående från sin doktorsavhandling under rubriken ”Med rätt som argument – Leo Mechelin och och den finska frågan”. (14 personer)
- 4.4. Föreningens vårmöte på Vetenskapernas hus. (10 personer)
Miniseminarium med temat *Kvinnor, utbildning och samhälle i 1800-talets Finland*. Föredragshållare var fil.mag. Ingeborg Rask med ”Skolor och bildning för flickor 1840–1870”, Gunnar Mickwitz-pristagaren fil.mag. Mathias Haeggström med ”Kvinnobilden i 1860- och 1870-talens finländska bildningsdebatt” och fil.dr Maria Vainio-Kurtakko med ”Hulda von Borns och Ellan de la Chapelles tankar om utbildning, böcker och äktenskap. Bildning och social praktik 1870–1890”. Seminariet avslutades med en paneldiskussion ledd av fil.dr h.c. Rainer Knapas. (35 personer)
- 18.5. Vårexkursion i Västra Nyland med temat *Lokalsamhälle och historiekultur*. I programmet ingick besök i museet Degerby Igor (Ingå), i museet Kanonerna vid Torp (Ingå), vid minnesmärket över de avrättade röda i Västankvarn (Ingå) och på Gardberg Center i Karis, där verksamhetsledare Torsten Bergman presenterade centret. (13 personer)
- 29.8. Miniseminarium under rubriken *Republikens offentliga rum* på Helsingfors universitet. Föredragshållare var fil.dr Jukka Relas med ”Presidentinlinnan sisustus ja esineet” och professor Laura Kolbe med ”Maktens byggnader och offentliga rum i huvudstaden”. Efter seminariet besöktes utställningen *Slottets skatter – Konst från Presidentens slott* på Ateneum under ledning av en av museets guider. (20 personer)
- 26.9. Jarl Galléns pris tilldelades professor Lars Boje Mortensen. I prisceremonin ingick ett föredrag av pristagaren: ”The Rise of Prose – a Comparative View. Greek, Latin, Old French, and Old Norse”. (28 personer)
- 13.11. Det sjätte Gösta Mickwitz-seminariet hölls på Vetenskapernas hus med temat *Finlands historiska minoriteter i fokus*. Seminariet öppnades av föreningens ordförande, docent Peter Stadius. Föredragshållare var fil.dr Ainur Elmgrén med ”Tatarerna i Finland – ’Vårt hemliga vapen’”, docent Simo Muir med ”Juutalaiset vähemmistöinä itsenäisessä Suomessa 1918–1945”, professor Henrik Meinander med ”Finlandssvenskarna, en minoritet?” och professor

Veli-Pekka Lehtola med ”Saamelaiset, suomalainen vähemmistö ja Pohjolan kansa”. Under seminariet tilldelades docent Panu Pulma det sjätte Gösta Mickwitz-priset. Seminariet avslutades med ett tal av priskommittén, ett tal av pristagaren under rubriken ”Romerna – den okända minoriteten” och en gemensam skål. (36 personer)

- 26.11. Föreningens höstmöte på Vetenskapernas hus. (7 personer)
Föredrag av fil.dr Malte Gasche som talade utgående från sin doktorsavhandling under rubriken ”Die aktive Germanen sitzen in Nordwesteuropa. Ahnenerbe och den vetenskapliga insatsen 1942–1945”. (12 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 264 aktiva och 105 understödande medlemmar. Totalt 371 medlemmar (369 år 2012).

Medlemsavgiften

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 40 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 25 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 20 euro.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande docent Peter Stadius, vice ordförande fil.dr Aapo Roselius, ledamot (ekonom) fil.mag. Michaela Bränn, ledamot (sekreterare) fil.mag. Sophie Holm, ledamot fil.mag. Magdalena af Hällström, ledamot fil.mag. Mikael Nyholm, ledamot fil.mag. Lotta Nylund.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Revisorernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil.kand. Pertti Hakala, med fil.dr Minna Sarantola-Weiss som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek är 1 000 euro. Priskommittén för läsåret 2012–2013 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, docent Peter Stadius, fil.dr Elisabeth Stubb och fil.mag. Sophie Holm.

Det tjugoförsta Gunnar Mickwitz-priset utdelades till fil.mag. Lotta Nylund för avhandlingen pro gradu *Naturalismens problematik. C. G. Estlanders, J. J. Tikkanens och Helena Westermarcks utsagor om konsten*

åren 1879–1886. Priset utdelades den 2 december 2013 av kansler Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av representanter för den svenska lärostolen, priskommittén, representanter för föreningen och släktingar till pristagaren. (13 personer)

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jens Grandell och fil.dr Jennica Thylin-Klaus. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens nittioåttonde årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 524 sidor (588 sidor år 2012).

Innehållet fördelade sig på 12 uppsatser, 1 inledning, 1 översikt och 7 rapporter från fältet. Under rubriken ”Granskningar” ingick 18 bidrag. Av samtliga 39 bidrag var 23 författade av män, 16 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 32 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. 6 bidrag var översatta från finskan. Upplagan uppgick till 700 exemplar (800 för 2013:2).

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och av Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften ett anslag från FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Sophie Holm

Historiska samfundet i Åbo 2013

Samfundets årsmöte hölls den 21 februari 2013. Närvarande var 5 personer. Följande styrelse valdes för år 2013: ordförande fil.dr Laura Hollsten, vice ordförande fil.mag. Mats Wickström samt styrelsemedlemmar fil.mag. Sarah Hankalahti och fil.mag. Miriam Rönqvist. Fil.lic. Johan Nikula och fil.mag. Harriet Klåvus valdes till verksamhetsgranskare. Fil.dr Stefan Norrgård valdes till verksamhetsgranskarsuppleant.

Fil.mag. Sarah Hankalahti har verkat som sekreterare och fil.mag. Maren Jonasson har varit kassör.

Medlemsavgiften för år 2013 fastställdes till 5 euro för studerande och 10 euro för övriga.

Samfundet hade vid utgången av år 2013 26 medlemmar och två hedersmedlemmar.

Under året 2013 har Historiska samfundet haft följande verksamhet:

- 12.3 Professor Kurt Villads Jensen från Syddansk Universitet höll ett föredrag med rubriken ”Hvorfor var Østersøkorstogene så grusomme?” i auditorium Radiatorn i Arken. (29 personer)
- 22.4 Anssi Hynynen höll ett föredrag med rubriken ”Kulturhistoria av en genre – västernfilmer och deras upphovsmän”. Föredraget hölls i auditorium Helikon i Arken. (15 personer)
- 18.9 Historiska samfundet höll styrelsemöte. På mötet diskuterades Susanne Lindgréns bokprojekt och samfundets framtid.
- 10.10 Professor emeritus Ronny Ambjörnsson höll ett föredrag med rubriken ”Ellen Key: en europeisk intellektuell” i auditorium Aura i Arken.
- 11.11 Samfundet arrangerade tillsammans med historiestuderandena vid ÅA ett föredragstillfälle med professor Martin Hårdstedt på restaurang Skolan. Föredraget hade rubriken ”Thors krig. Norska motståndsrörelsen 1939–1945 och de splittrade familjerna”.
- 19.11 Historiska samfundet höll styrelsemöte.

I december 2013 gav samfundet postumt ut Susanne Lindgréns bok *Traditionens makt. Giftermål, familjestruktur och livsmiljö i inflyttarstaden Helsingfors 1870–1910*.

Historiska samfundet har inte varit lika aktivt som under de tidigare åren vilket märks i att antalet aktiva medlemmar minskat. Glädjande är att föredragen lockat åhörare och att Susanne Lindgréns bokprojekt framgångsrikt avslutats i och med utgivningen av *Traditionens makt. Giftermål, familjestruktur och livsmiljö i inflyttarstaden Helsingfors 1870–1910*.

Laura Hollsten

Nytt arkivmaterial på SLS

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under 2013 mottagit följande arkivmaterial som donationer och depositioner:

Alftan, Erik (1908–1995), dipl.ing., textilexpert, författare, och *Alftan, Doris f. Ek* (1910–2006), lärare; fotografier, brev, handlingar med anknytning till Erik och Rita Alftan. Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1940), författare; fotografier, personliga handlingar, manuskript, urklipp. Tillägg.

Barck, Ghita (1926–2006), litteraturredaktör, journalist; dikter av Ghita Barck 1939–1948. Tillägg.

Bergman, släkten; brev från Roger Bergman (1926–2012) till Peter Wahlberg. Tillägg.

von Bonsdorff, Bertel (1904–2004), professor i inre medicin och *von Bonsdorff, Sara* (1905–1996), läkare; manuskript, anteckningar, föredrag, tal, personliga handlingar, minnen och hågkomster, korrespondens. Tillägg.

Carpelan, Bo (1926–2011), författare; manuskript, översättningar, anteckningar, personliga handlingar, recensioner, artiklar, urklipp, forskning om Carpelans litterära produktion. Tillägg.

Colliander, Tito (1904–1989), konstnär och författare och *Colliander, Ina* (1905–1985), bildkonstnär; material gällande Ina Collianders utställda verk, Tito Collianders religiösa anteckningar. Tillägg.

Crohns och Ilmoni, släkterna; brev och anteckningar med anknytning till kyrkoherde Erik Anders Crohns (1785–1865), Nathalie Crohns f. Weidman (1816–1914), Immanuel Ilmoni (1797–1856), Sofie Ilmoni f. Liljestränd (1812–1849), Torsten Ilmoni (1841–1916), Sigrid Ilmoni f. Crohns (1847–1935) m.fl. samt handskrivna dikter av Alexander Crohns (1827–1900). Tillägg.

Daniel Johan Wadéns fond (gr. 1930); ekonomiska handlingar från 1993–2009. Tillägg.

Dyhr, släkten; sjökaptén Alexander Dyhrs loggbok, handlingar med anknytning till Berndt Dyhr (1865–1913), Marta Dyhr (1895–1987), Kerstin Dyhr (1897–1983) och Helga Dyhr (1900–1999), urklipp, kalendrar, almanackor, brev, fotografier m.m. Tillägg.

- Finlands svenska författareförening* (gr. 1940); handlingar gällande fonder, stipendier, Villa Biaudet, projekt, m.m. samt korrespondens och handlingar rörande FSF:s 70-årspublicering. Tillägg.
- Gestrin, familjen*; Birger Gestrins (1921–2003) krigstida korrespondens, uppsatser m.m. Tillägg.
- Grönroos, Emilia Sofia* f. Zwegberg (1858–1916); minnesanteckningar.
- Handelsgillet i Wiborg* (gr. 1877); föreningshandlingar 1940-t.–1980, bokföring, Viborgsrelaterat material bl.a. rörande Svenska Lyceum i Wiborg.
- Hoving, Victor* (1877–1970) affärsman, författare; brev, fotografier, personliga handlingar, urklipp, m.m.
- Hägglund, Paul* (1924–1995), lärare, rektor; personliga handlingar, artiklar, forskningsmaterial, föredrag, urklipp, handlingar rörande skolfrågor, korrespondens gällande tidskriften *Skola och Hem* 1958–1972 m.m.
- Jaatinen, Stig* (1918–1999), professor i geografi; forskningsmaterial med anknytning till Åland, Wisconsin och Wiborg, släktrelaterat material och personliga handlingar, tryckalster, kartor m.m. samt handlingar gällande Anita Jaatinen f. Heinonen. Tillägg.
- Kruskopf, Erik* (f. 1930) konstkritiker, författare; manuskript, artiklar, intervjuer, fotografier, översättningar, föredrag, radioprogram, teckningar, handlingar rörande utställningar m.m.
- Leppo, Marianne* f. Holmberg (1916–2012), ambassadris, diplomathustru; arbetsdagböcker från 60- och 70-talen, gästbok, anteckningar, föredrag, fotografier samt handlingar rörande Sjomanskyrkans basarverksamhet i Sydamerika.
- MF-gruppen* (gr. 1974); urklipp och artiklar samlade av Auli Hakulinen. Tillägg.
- Mjöberg, Josua*, stiftelsen (gr. 1940); dokument gällande upplösning av stiftelsen. Tillägg.
- Munsterhjelm, släkten*; annotationsalmanackor och familjebrev från slutet av 1700-t. till 1920-t., minnesböcker, dagböcker, anteckningar, räkenskaper, familjekrönikor m.m. rörande medlemmar av släkten Munsterhjelm. Även släktbrev, fotografier och handlingar rörande bl.a. släkten Pontán och gårdarna Toivoniemi, Sairiala och Tavastby.
- Peltonen, Maire* (f. 1932); handskrivna och fotograferade minnen, cd-skivor med intervjuer. Tillägg.
- Sjöholm, Uno* (1889–1981) och *Sjöholm, Olga* (1883–1964); familjebrev, fotografier och övriga handlingar rörande Uno Sjöholm, Olga Sjöholm f. Uggla samt John Uggla (1870–1954).

- Starckjohann-Bruun, Thelma* (1916–2012); biografica, korrespondens, manuskript, genealogiskt material, material rörande Viborg och firman Starckjohann, fotografier, urklipp, släktmaterial; brev till Hanna Knutsen, Leonard Bruun, Brynjolf Bruun, Hans Bruun m.fl.
- Stenius, Göran* (1909–2000), författare och *Stenius, Lisbeth* (1914–2001); ”The Statues of Royal Victorian Order”, inbjudan till Buckingham Palace 100-årsjubileum samt svarsbrev. Tillägg.
- Stockmann, Wilhelm och Else stiftelse* (gr. 1953), testamente, stiftelseurkund, protokoll 1953–2012 samt handlingar gällande stiftelsens verksamhet.
- Ståhlberg, Karl Emil* (1862–1919), fotograf, filmpionjär och *Ståhlberg, Sonja f. Gerasimova* (1875–1943); postkortsalbum, personliga handlingar m.m. Tillägg.
- Sylvin, släkten*; brev, handlingar gällande släkterna Sylvin och Regnell, genealogiska utredningar, fotografier, urklipp samt handlingar gällande Bernt Otto Schauman (1678–1767). Tillägg.
- Södergran, Edith* (1892–1923), författare och Södergran, Helena; fotografialbum som tillhört Kirsti Moilanen. Tillägg.
- Söderhjelm, systrarna*; korrespondens från åren 1888–1927 mellan systarna Hedvig Söderhjelm (1864–1932), Sanny Söderhjelm g. Estlander (1866–1935), Gerda Söderhjelm g. Nordgren (1868–1931), Alma Söderhjelm (1870–1949) och Elise Söderhjelm (1871–1915).
- Tandefelt, släkten*; två fotografialbum som tillhört arkitekten Claus Tandefelt (1911–1996). Tillägg.
- Teaterföreningen Lillan r.f.* (gr. 1974); teaterprogram, verksamhetsberättelser, 1967–1989, urklipp, fotografier rörande Lasse Pöysti, Birgitta Ulfs-son och Asko Sarkola 1960–2013. Tillägg; styrelseprotokoll 2002–2005, årsmötesprotokoll, ekonomiska handlingar ca 1967–2007. Tillägg.
- Westö, Kjell* (f. 1961), författare; arbetsmaterial för litterära verk, manuskript, artiklar, korrespondens, fotografier, recensioner, intervjuer, artiklar, programblad, inspelningar av radio- och TV-program, cd-skivor.
- Wik, Inga-Britt* (1938–2008), författare; manuskript, tryckalster, publikationer, urklipp, m.m. Tillägg.
- Nya småarkiv*: Brev av Fredrika Bremer till löjtnant Carl von Feilitzen från 1855; Diktmanuskript ”Skärgårdens bekännelse” av Hjalmar Procopé 1919; Programblad från Svenska Teatern och Lilla Teatern 1960–2000-t., ombuds-brev, inbjudningar; Witterhetsarbeten II Tomen. Handskriven volym från 1792 troligen i avskrift av Gabriel Israel Hartman 1776–1804.

Medarbetare i detta nummer:

Laura Hollsten, fil.dr, universitetslärare, Åbo Akademi; *Sophie Holm*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Ulla Ijäs*, doktorand, Åbo universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Maria Miinalainen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Carina Nynäs*, fil.dr, forskare, Åbo Akademi; *Eljas Orrman*, professor, f.d. arkivråd, Helsingfors; *Henry Rask*, fil.lic., Esbo; *Mona Rautelin*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Aleksandr Sapozjnikov*, fil.dr, Ryska nationalbiblioteket, S:t Petersburg, *Britt-Marie Villstrand*, fil.mag., pol.mag., Åbo Akademi.

Ulla Ijäs granskning har översatts av Jens Grandell, Aleksandr Sapozjnikovs översikt har översatts från ryska till finska av Jyrki Paaskoski och av Jennica Thylin-Klaus till svenska.

Pärmbild: Fattiggubben vid Esse kyrka i Österbotten är gjord 1856 av den självlärde skulptören Erkki Lahti från Evijärvi. Fattiggubbarna blev vanligare efter kriget 1808–09 och deras främsta uppgift var att samla in pengar till behövande, bl.a. veteraner från kriget. Många av veteranerna hade fått olika krigsskador, och också fattiggubbarna har ofta avbildats med ett fysiskt handikapp. Bild: Wikimedia Commons.

Historisk Tidskrift för Finland 2014:1

- 1 Britt-Marie Villstrand, *Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig*
- 38 Carina Nynäs, *Läkaren Linné, kvinnorna och barnen. Livets, hälsans, kärlekens och dödens empiri*

Översikter och meddelanden

- 78 Aleksandr Sapozjnikov, *Gerillakrigen i Finland 1808 och Ryssland 1812 – en jämförelse*

Granskningar

- 91 E. E. Rytjalovskij (red.), *Poltavskaja bitva 27 ijunja 1709 goda. Dokumenty i materialy*. Av Eljas Orrman
- 94 Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Av Ulla Ijäs
- 99 Lars Garpenhag, *Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930*. Av Mona Rautelin
- 104 Patrik Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne. Studier i den svenska pressens mediehistoria*. Av Lars-Folke Landgrén
- 108 Eva Danielson & Märta Ramsten, *Du gamla, du friska. Från folkvisa till nationalsång*. Av Henry Rask

Från fältet

- 111 *Historiska föreningen 2013*. Av Sophie Holm
- 115 *Historiska samfundet i Åbo 2013*. Av Laura Hollsten
- 117 *Nytt arkivmaterial på SLS*. Av Maria Miinalainen

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Prenumerationspris 2014:** 40,00€. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00€. **Lösnummerpris:** 12,00€. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Waasa Graphics Oy, Vasa 2014